

JOURNAL OF TURKISH STUDIES

TÜRKLÜK BİLGİSİ ARAŞTIRMALARI

CİLT 33/I

2009

Yayınlayanlar

Cemal KAFADAR • Gönül A. TEKİN

CEM DİLÇİN
ARMAĞANI

I

Yayına Hazırlayan

Zehra TOSKA

Harvard Üniversitesi

Yakındoğu Dilleri ve Medeniyetleri Bölümünde yayınlanmıştır

2009

KUTADGU BİLİĞ’DE HAYVAN ADLARI*

A. Deniz ABİK**

0. İslami Türk edebiyatının ilk edebi eseri olan *Kutadgu Bilig* manzum bir eserdir. Eserde Yusuf Has Hacib, ideal bir düzeni anlatırken hayatın değişik yönlerine uzanmış, bu açılım sözvarlığına da yansımıştır. Özellikle manzum metinlerin çeşitli kısıtlayıcı nedenlerden ötürü sözvarlığının sınırlılığı göz önünde bulundurulduğunda, *Kutadgu Bilig*’in kelime çeşitliliği dikkate değerdir. 2961 ayrı kelimeyle¹ on birinci yüzyıl Karahanlı Türkçesinin sözvarlığının bir bölümünü, dönemin diğer eserleriyle birlikte ortaya koyan *Kutadgu Bilig*’in bazı kelimeler açısından dönem eserleri içerisinde tek tanık olma özelliğini taşıdığına da dikkat çekmek gerekir.

Sözvarlığının değişik kesitleri, kültürün değişik yönlerini tanıtıcı niteliktedir. Sözvarlığındaki kimi kelimeler, incelenen dilin, söz konusu döneminin coğrafyasını da tanıtabilecek nitelikte olabilir. Örneğin bitki ve hayvan adlarından yola çıkılarak bitki varlığı ve hayvan varlığı üzerine bilgi edinmek mümkündür. Bu türden adlar, eserlerin yazıldığı tarihte yaşanan coğrafyanın izlerini taşıdığı gibi daha önceki dönemlerdeki coğrafyaların izlerini de taşıyabilir. Aynı bilgiler yaşam biçimleri bakımından da bilgi verici olabilir.

Kutadgu Bilig’in Arat metni (1947) ve Arat yayınına dayanılarak hazırlanan dizini (1979) tarandığında hayvan adı veya hayvanların çeşitli özellikleri doğrultusunda adlandırılmalarını içeren 93 kelime ile karşılaşılır.

Hayvanları adlandırmada kullanılan bu kelimeleri çeşitli öbekler oluşturarak değerlendirmek mümkündür. Memeliler, kanatlılar, sürüngenler gibi biyolojik özellikler dikkate alınarak bir öbekleme yapılabileceği gibi insanlar için işlevleri, insan hayatındaki etkinlik alanları, genel özellikleri bakımından da bir öbekleme yapılabilir.

Bu çalışmada, *Kutadgu Bilig*’de tespit edilen hayvan adları, hayvanların biyolojik öbeklenmelerinin dışında daha çok insan hayatındaki yerleri göz önünde bulundurularak

* Bu yazı, 29 Mayıs – 1 Haziran 2006’da “Ankara Üniversitesi’nin 60. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi’nin 70. Kuruluş Yıldönümleri Kapsamında düzenlenen Uluslararası Türk Dili ve Edebiyatı Sempozyumu”nda 31.5.2006 günü sunulan aynı adlı bildirinin gözden geçirilerek makaleye dönüştürülmüş biçimidir.

** Çukurova Üniversitesi.

¹ Necmettin Hacıeminoğlu, *Karahanlı Türkçesi Grameri*, Ankara, 1996, s. 2.

genel olarak öbeklendirilmeye çalışılmıştır. Bu öbeklendirmede alt başlıklar *Kutadgu Bilig*'deki sıklıklarına göre sıralanmıştır.

Türkçede hayvan adları bakımından İ. Hauenschild'in *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari*² (2003) ve *Botanica und Zoologica im Babur-name* (2006) adlı yayınları, Ş. A. Bozkaplan'ın kelimelerin yapıları üzerinde durduğu "Türkiye Türkçesinde Ehli Olmayan Hayvan Adları Sistematigi (1999)" adlı çalışması, Tenişev'in redaktörlüğünde hazırlanan *Leksika*'da hayvanlarla ilgili bölümler (1997: 151 vd.), *Divanü Lugati't-Türk*'ün (DLT) İngilizce çevirisini hazırlayan Dankoff- Kelly'nin çalışmalarının dizininde hayvan adları dizini (1985: 249 vd.), A. Buran'ın "Yunus'ta Hayvan Adları ve Fonksiyonları" adlı bir makalesi bu alandaki çalışmalar olarak sayılabilir (1992). Bozkaplan'ın *Kutadgu Bilig*'deki hayvan adları üzerine hazırladığı çalışması ise 2007 yılında yayımlanmıştır³.

Türkçede kuş adları üzerine ise Ersoylu'nun (1981) Bozkaplan'ın (1992), S. Akalın'ın (1993), Ross'un (Çev. Naskali, 1994), Ü.Çınar'ın (1999) Ö. Ceylan'ın (2003) çalışmalarından başka Sertkaya'nın bir değinisi bulunmaktadır (1989).

Bu yazıda, öbeklediğimiz hayvan adları genel olarak verilecek; bazı adlarda dikkati çeken kimi özellikler üzerine görüşlerimiz dikkatlere sunulacaktır. Çalışmamızın kuş adları ile ilgili bölümünü ayrı bir çalışma olarak hazırlamaktayız⁴. Bu çalışmanın verilerinden bazıları da burada sunulacaktır.

Hayvanları sürü, topluluk olarak ifade etmek için kullanılan *tavar* "davar, mal eşya", *yılkı* "hayvan, hayvan sürüsü", *üğü* "sürü" kelimeleri çalışma kapsamı dışında tutulmuştur.

1. Binek hayvanları, yük hayvanları

1.1. at

at (41)

yağda yürekliğ seringü kerek

yağı *at* kemişse tiringü kerek 2285 vd.

at, Eski Türkçeden itibaren tarihi ve çağdaş lehçelerde görülür (Clauson 1972: 33; *Leksika*, 441 ; Hauenschild 2003: 29 vd.; Hauenschild 2006: 69 vd.). At renklerine ve türlerine göre Türkçenin tarihi boyunca pek çok kelime görülür: ak at, boz at, toruk at, kewel at, arğun vb. (Hauenschild 2003: 30 vd.; Sertkaya 1995: 27vd.).

² Bildirinin sunumundan sonra Hauenschild'in çalışmasını hatırlatan hocam Prof. Dr. Semih Tezcan'a hatırlatması için teşekkür ederim.

³ Bozkaplan'ın yayını, bu çalışmamızın bildiri olarak sunulduğundan sonradır.

⁴ Bu konudaki çalışmamızın bir kısmı, Kazakistan ve Türkiye'nin Ortak Kültürel Değerleri Sempozyumunda (21-23 Mayıs 2007 Almatı) "Kutadgu Bilig'deki Kuş Adlarından Kazakçaya ve Türkiye Türkçesine Bir Bakış" başlıklı bildiride işlenmiştir.

Kelimenin Moğolca *aġta* ile ilgili görülüp ön Türkçede ünsüz yitimi ile açıklanması, *at* kelimesinin Altay, Karakalpak, Kırgız, Hakas ve Tuva Türkçesinde “iġdiş at” anlamında kullanılması ayrıca Yakutçada çeşitli iġdiş hayvanlar için kullanılıyor olması ile ilgilidir (T.Tekin 1978: 36; Şçerbak 1995: 32). Türkçe *at* ile Moğolca *aita* arasında ilişki olduğunu ileri sürenlere karşı Şçerbak, *aita* biçiminin XIII. yüzyılda Farsçadan Moğolcaya girdiğini belirterek kelimenin VIII. yüzyılda Türkçe metinlerde *at* şeklinde bulunmasını normal görmez ve iki şekil arasında ilişki kurmanın güçlüğüne değinir (1995: 32-33).

1.1.2. *kewel* “arap atı küheylan” (4)

yayılmaz yoriġa *keweldin* tüşüp

edersiz yıġaç mingü musluġ bolup 1428 (4549, 5369, 5803)

DLT, Atalay IV, 308 *kewel at* “yürüyüşlü, küheylan at ; soylu at”

DLT, Atalay I, 395 “yürüyüşlü, küheylan at”

DLT, Atalay II, 133 “soylu at”

DLT, D-K III, 105 *käwäl* “courser (horse)”

DLT, 199 “ra’i jawad”

Kelime, *Kutadgu Bilig* ve *Divanü Lugati’t-Türk*’te görülür (Clauson 1972: 689; DTS, 1969, 304). Şimdilik başka bir yerde kelimeyi tespit edemedim. Hauenschild, *at* maddesi içinde tanıġı vermekle yetinmiştir (2003: 36). *Divanü Lugati’t-Türk*’te “asil, yügrük at” anlamına gelen *ıkılaç* kelimesi (Atalay I, 139-4, 16; Hauenschild 2003: 36, 92; Çınar 1995) ile *kewel* arasında ne tür farklılıklar bulunduğunu anlamamız için elimizde yeterli veri bulunmamaktadır. Kâşgarlı’daki “*ıkılaçım* erik boldı/ erik bolgu yeri kördi/ bulıt örüp kök örtüldi/ tuman türüp tolı yagdı”, “alp erig yawrıtma *ıkılaç* arkasın yagıtma” verileri ayrımı anlamamıza olanak sağlamaz.

Derleme Sözlüğü’ndeki *giliv* “eşek” [(Kırım göçmenleri-Af.) 2078] verisinin kelime ile ilişkisi araştırılabilir.

Derleme Sözlüğü’ndeki *kevel* “koyun postundan yapılan giysi” [(-İz., -Ezm.) 2775] verisinin kelimemizle ilişkilendirilebilirliği de tartışmaya açılabilir. Anadolu ağızlarındaki *yamçı* (I) “yağmur ve soğuktan korunmak için kıldan, keçeden yapılmış üst giysisi” [(pek çok yerde) DS 4154] kelimesi, bu tartışma için yol gösterici olabilir. *yamçı* kelimesi, tarihi metinlerdeki *yam*, *yam atı* ve *yamçı* “posta, postacı” (Arat, 1987, 661) ile birlikte düşünüldüğünde *yamçımın* giysisi anlamından eksiltiyle kullanımdır. Aynı kullanım yolunun DS’deki *kevel* için de düşünülməsi mümkün olabilir. *kewel* (at) üzerindeki kişinin giysisi ya da *kewel* (at) üzerindeki örtü gibi bir nesnenin varlığı söz konusu olabilir.

1.1.3. *aġgır* “aygır” (3)

kayusı alur ħil bolur ħil başı

⁵ Masallarda yollara düşen âşık, için kullanılan “kırık kamçı, yırtık *yamçı* ile yollara düşmüş” kalıbını Akçakocalı olan annem Güzin Abik’ten duydum. *yamçı* kelimesinin yaygınlığı açısından işaret etmekte yarar görülmüştür.

kayusu *at ağır* öze il başı 4064 (4441, 5781)

Kâşgarî'deki '*ağır* kısırak', '*ağır* kısır', '*yund ağır*' birlikteliklerinde dişi türdeşi ile anılması, *ağırın* cinsiyet olarak niteliğini ortaya koymaktadır; kısır, kısırak ve yunt "dişi at" için kullanıldığına göre *ağırın* "erkek atı" gösterdiği bellidir (Atalay IV, 6). Eski Türkçeden beri kelime tanıklanır (Clauson 1972: 47; Leksika, 442; Hauenschild 2003: 12-13). Kâşgarî'deki *ağırak* "kulakları ak, vücudunun öbür tarafları kara olan erkek geyik; dağ keçisi tekesi" (Atalay IV, 6) verisi, diğer hayvanlarda da kelimenin "erkek" için kullanılabildiğini gösterir.

DLT, Atalay I, 236 *ağır kısır*; DLT, Atalay II, 96 *ağır* / kısırak, 109 *at ağır*, 153 *yund öğür* / *ağır*.

D-K III, 4 *ağır* "stallion (horse)"

DLT, 60 *ağır* (fahl) .

1.1.4. *arğun* "yaban aygırıyla evcil kısraftan olan cins at" (3)

neçe kuşka avka awındım sewindim

uçar kuş teg *arğun* ağımda kürettim 6536 (5369, 5803)

Atalay çevirisi ile Kâşgarî'de, "yaban aygırıyla evcil kısraftan olan at. Koşuyu en çok bu atlar kazanır; küheylan" açıklamaları bulunur (DLT, Atalay I, 107, 421).

DLT, Atalay IV, 35 *arğun* "yaban aygırıyla evcil kısraftan olan cins at"

Clauson, kelimeyi "melez" anlamında vermiş, KB ve DLT'den başka Doğu Türkçesinde ve Kırgızcada kelimenin insan için de hayvan için de kullanıldığını kaydetmiştir (1972: 216). Hauenschild, kelimenin kökeni ile ilgili olarak Sevortyan'ın *arya-* / *aryi-* / *aryu-* ve Şçerbak'ın *ariq-> arq-* fiili ile ilgili açıklamalarını vermiştir (2003: 23vd.).

Muhakemetü'l-Lugateyn'de Nevâyî, *arğumak* kelimesini "at türlerinden biri" olarak sayar (Barutçu Özönder 1996: 76, T777b1). *arğumak* günümüz Türk lehçelerinde görülür (Barutçu Özönder 1996: 76). *Kutadgu Bilig*'deki *arğun* ile *arğumak*'ın ilişkili olduğu anlaşılmaktadır.

1.1.5. *tazı* "arap atı" (2)

kewel *tazı* büktel tağı *arğunı*

aķur toldı tolmaz bu suķluk ķanı 5369 (5803)

Kelime, DLT'de yok. *Rylands Kur'an Tercümesi*'nde *tāzī* "Arap atı" olarak bulunmaktadır (Ata 2004: 663, üç ađaķın turģan tāzī).

Eren, *tazı* "uzun bacaklı, çekik karınlı, çok çevik bir köpek türü" tanımını verir (1999: 399). Eski Kıpçakçada *tazının* "av köpeği" olarak kullanıldığını, ancak eski Kıpçakçada 'Arap atı' anlamını sakladığını da kaydeder. <Far. *tāzī* 'Arabic; an Arabic horse; a greyhound'. Hauenschild, DLT'deki *tayyān* için güney lehçelerinde Farsça alıntı *tazīn* kullanıldığını belirtir (2003: 202).

DLT'de *tazı* anlamında kullanılan kelime *taygandır* (Atalay IV, 590; D-K III, 183). Arat metninde 5369. ve 5803. beyitlere bakıldığında *tazının* “at türü” olduğu açıktır.

KB indeksinde 5809. beyitteki *tazı* için de “tazı, arap atı” anlamı verilmiştir. Ancak bu beyitteki *tazı tili* tamlamasındaki kullanım “Arap, Arapça” anlamındadır.

1.1.6. *bulak* “haşarı at” (1)

bulak semrise kör munar hem azar
iðisin çalar yirke andın tezer 3600

Divan'da “boyu kısa, sırtı geniş at” olarak verilen kelime, *DLT*, *KB* dışında *Senglah*'ta görülür (Clauson 1972: 336). Hauenschild, *at* maddesi içinde *DLT*'deki tanığı vermiştir (2003: 36).

DLT, Atalay I, 379, *bulak at* “boyu kısa, sırtı geniş at”
DLT, Atalay IV, 113 *bulak at* “boyu kısa, sırtı geniş at”
DLT, D-K III, 81 *bulaq* “flat-backed (horse)”
DLT 191 (adakk)

Clauson, *DLT*, *KB* dışında, *Senglah*'tan *bulag/bulak* “esbi ki bini-yi an çak başed ‘a horse with cleft nostrils’ ” 141r15 tanığını verir (1972: 336).

Derleme Sözlüğü 784'teki *bulak (II)* “bela, felaket” (-İz.) verisi ile kelimemiz arasında bir ilişkinin varlığından söz edilebilir.

1.1.7. *büktel* “orta boylu (insan için), yassı arkalı (at için)” (1)

kewel tazı *büktel* tağı arkunı
akur toldı tolmaız bu sukluk kanı 5369

Bu beyite göre *büktelin* de “bir at türü” olması gerekir. Ayrıca, kelime indekste (1979: 120) fiil olarak gösterilmiştir, düzeltilmelidir. *KB*'deki anlam, Atalay'ın *DLT* Tercümesindeki anlamından alınmıştır (*büktel* Atalay IV, 124). Hauenschild, *büktel* için *at* maddesi içinde *DLT*'deki ve *KB*'deki tanığı vermiştir (2003: 36).

1.1.8. *köçüt* “göç atı” (1)

köçüt teg bolur kut tüpi hem tözi
köngül koğkısı ol anıñ yıldızı 1704

Divan'da *köçüt* karşılığında Arapça “feres” verilmiştir (D-K III, 107 *köçüt* ‘horse’ (faras); *DLT* 180 *köçüt* (feres)).

Divan'daki tanıklarda “göç atı” anlamını verecek bir tanık görülmemektedir. Dankoff da çevirisinde Arat'ın çevirisine uymuş “caravan-horse” olarak aktarmıştır (1983: 95).

DLT Atalay I, 357 *köçüt* ‘at’ ; II, 76 ol *köçüt* köçürdi ‘o atı bir yerden başka bir yere nakletti’

Clauson, kelimenin “kervan, kafil e atı” anlamı ile Özbekçede yaşadığını belirtir, Doerfer’in kelimeyi incelediğine işaret eder (1972: 695). Doerfer’in verdiği kelime *köçet* kelimesidir (TMEN III, 1663). Hauenschild, *köçüt* madesi içerisinde KB’deki *köçütçi* verisini de “Pferdeführer der Karawane” olarak değerlendirir (2003: 111). Arat metninin 3788. beyitindeki *köçütçi* “Azrail” anlamında olmalıdır. Dankoff, kelimeyi “horseman” ile karşılaşmıştır (1983: 163).

1.1.9. *tay* “*tay*” (1)

ajun malı tirding özüng boldı bay
kewel minding arkun yime tazı *tay* 5803

Kelime, *Divan*’da da vardır. Her dönemde görülür (Clauson 1972: 566; Leksika, 646; Hauenschild 2003: 201).

DLT Atalay I, 206 *tay* atattı ‘*tay* atlaştı’, 207, 313; DLT Atalay III, 71, 158

Leksika’da kelime, kişi adları içerisinde verilmiş, tarihi lehçelerdeki *tay beg*, *tay han*, *tayçı beg* şekillerindeki özel ad kullanımları sıralanmıştır (646).

1.1.10. *tosun* “*haşarı tay*” (1)

adaş koldaşımka sewüg can teg erdim
yağım boldı erse *tosun* teg suçıttım 6537

Kâşgarî’deki “*tosun* at köndi” cümlesini Atalay ‘*haşarı* at yola geldi’ olarak çevirmiştir. Arat çevirisindeki “*haşarı tay*” karşılığının bağlam içerisinde verildiği anlaşılmaktadır.

DLT Atalay II, 30 *tosun* at köndi ‘*haşarı* at yola geldi’; Atalay III, 429 *tosun* münüp segirtsün... ‘*tosun* taya binip koşursun...’

Tarama Sözlüğü’nde, XIV. yüzyıl tanığı ile *tosun at* kullanımı ‘*haşarı*’ anlamı ile verilmiştir. Yine, Farsça *serkeş* karşılığı olarak *tosun* görülür. *tosunluk* ‘*haşarılık*’ olarak tespit edilmiştir (3831).

Türkiye Türkçesinde “1. Burulmuş erkek dana 2. Sağlıklı tıknaz delikanlı” (Türkçe S. 1998: 2242), anlamının ne zaman geliştiği metinlerin izlenmesi ile anlaşılabilir. *Türkçe Sözlük 2005*’te ise kelime “1. danalıktan yeni çıkmış genç boğa” anlamıyla verilir. Bu anlam değişmesi de ilginçtir.

Farsça *tevsen*, *Burhan-ı Katı*’da “umumen vahşi ve hususen serkeş, bi-talim, harun ve sıçragan ata denir” açıklaması ile verilir (2000: 774). Bu Farsça kelime ile Karahanlı Türkçesi ve Eski Anadolu Türkçesi metinlerindeki *tosun* kullanımının anlamı örtüşmektedir. Nitekim, Doerfer de Farsçadaki *tevsen tosun?* kelimesini Türkçeden alıntı olarak verir (TMEN, 964). Osmanlıcada, Farsça alıntı olarak kullanılan *tevsenin* Türkçeden Farsçaya geçen *tosunun* yeniden Türkçeye geldiği biçim olduğu anlaşılmaktadır.

Eren, *tosun* “1. Burulmuş erkek dana 2. Sağlıklı tıknaz delikanlı” anlamındaki kelimenin kökeninin bilinmediğini, Türkçeden Farsçaya geçtiğini, Doerfer, Clauson,

Rbsbnen ve Monchi-zadeh'i kaynak göstererek belirtir. "wild, unmanageable; young unbroken horse" karşılıklarını da verir (1999: 415).

Hauenschild, Radloff'un Tarançı diyalektinde *tosun at* kullanımını verdiğini, ayrıca Türkmencede *tosun mal* kullanımının varlığını kaydeder (Hauenschild 2003: 223).

1.1. 11. yont "at, kısarak" (1)

tirildi tümen miñg talu köp titir

yazıda kalın yond akırda kıtır 5370

KB İndeksinde "at" anlamı verilen kelime için *Divan*'ın Atalay çevirisinde "at, atlar, at sürüsü" anlamı verildiği görülür. D-K çevirisinde de Arapça *hayl* için "atlar" karşılığı verilmiştir.

DLT'de *yundak* kelimesini de "at gübresi" olarak görürüz (DLT, Atalay IV, 815 *yundak* "at gübresi, at fişkısı"⁶).

DLT, Atalay IV, 815 *yund* "at -cins adı-, atlar, at sürüsü"

DLT, Atalay I 235, 292, 389; II, 153; III, 7, 9, 223.

D-K, III, 230 (hayl) "horses"

Tarama Sözlüğü'nde *yunt* pek çok tanıkla "kısarak" anlamında görülmektedir (4727 vd.). *Kutadgu Bilig*'deki tanıkta da 'dişi deve' anlamındaki *titir* ile koştur kullanılmış olması, *yont* veya *yunt* için 'kısarak' anlamını vermemizi gerektirir. Nitekim, *Divan*'daki *yund* ögür *ağır* kullanımı da *yont/yunt* için "kısarak" anlamını destekler.

DLT, Atalay II, 153 *yund* ögür *ağır* ; *yunt/yont* için "kısarak" anlamını işaret eder.

Anadolu Türkçesi sözlüklerinden *Lehçetü'l-Lugat*'teki anlam da bu niteliktedir. *yund* "Meşhurdur kısarak manasına. İsm-i Türki'dür. Arabisi...*hıcr*'dır..." (1999: 762).

Hauenschild'in *Irk Bitig*'den verdiği tanıklar *yunt* için "at" anlamını gösteren tanıklardır (2003: 249). Tekin, *Irk Bitig*'deki iki kullanım için de "at" anlamını vermiştir (2004: 64).

Eren, *yunt* için "1. At 2. At sürüsü 3. Hergele ile gezen koşuma alıştırlmamış kısarak" anlamını verir; eski kaynaklarda "kısarak" olarak geçer açıklaması ile kelimenin kökeninin tartışmalı ve karışık olduğunu belirtir (1999, 459).

Hauenschild, Mamluk Kıpçakçası metinlerinden *Kitabül-idrak* ve *Hautsma* sözlüğünde görülen *yunat* / *yunad* kullanımının "at" için ortak isim olduğunu belirtir (2003: 249).

⁶ *Divan*'da *mayak* "hayvan gübresi (en çok deve için)" DLT III, 167, 168. Bu kelimedeki *maya*'nın Anadolu'da "deve" anlamında olması +ak diye bir yapım ekini düşündürür. Clauson, "Erken Türkçe-de Yabancı Unsurlar" makalesinde, m- ön sesli kelimelerin yabancı olmasına karşılık ön sesteki b- 'lerin ardından bir burun ünsüzü gelmesi durumunda m- sesinin ortaya çıktığına ilişkin birçok örneği hatırlatır. Kâşgarlı'nın kelimenin Oğuzcada *baynak* biçiminde olduğunu söylemesine dayanarak bu kelimedeki y'nin de aslında bir ön damak burun sesi olduğunu, kelimenin *bañak* olduğunu gösterdiğini söyler. Buna göre kelimeyi Türkçe olarak değerlendirdiği anlaşılır. (1997:1-2).

Derleme Sözlüğü'nde *yund, yunt, yont* için “at; damızlık eşek; başıboş hayvan” anlamları bulunmaktadır (DS, 4320, 4292 ; Hauenschild 2003: 249).

1.2. Eşek, katır

1.2.1. *tagı* “yaban eşeği; yabani hayvan” (4)

kulan ya *tagı* tut takı kök teke

tutup keldürürler sasa ay böke 5375 (5369, 6617, 6570)

Tezcan, *tagı* için KB Dizininde verilen “yabani” karşılığı yerine Clauson 466'da gösterildiği gibi ‘dişi yabaneşegi’ anlamının alınması gerektiğini belirtir. Kelimenin Türkçeden bir ödünçleme olarak Moğolcada *taki* “yabani at, yabaneşegi” olarak bulunduğunu da kaydeder (1981: 61).

Kutadgu Bilig'deki tanıklara bakıldığında, kelimenin gerçekten “yabani” anlamında bir sıfat olmayıp “yabani hayvan; yaban eşeği; dişi yaban eşeği” anlamlarında kullanıldığı anlaşılmaktadır. 6617. ve 6570. beyitler dışındaki kullanımlarda “yaban eşeği” anlamı uygun olabileceken bu iki beyitte kelime tamamen “yaban hayvanı” anlamında kullanılmıştır. 6570. ve 6617. beyitlerdeki *keyik tagı* takımı bir ikileme olarak değerlendirilmelidir.

keyik tagı kördüm bu türkçe sözüğ

anı akru tuttum yağurdum ara 6617

“Bu Türkçe sözü (Türkçeyi) yaban hayvanı gibi gördüm, onu yavaşça tuttum, kendime yaklaştırdım, insana alıştırdım.”

kalı bulmasa men vefa birle yalsuk

keyik tagı birle tiriglik kılayı 6570

“Ben vefalı insan bulamazsam, bari, yaban hayvanları ile yaşayayım.”

Hauenschild, kelimeyi *kulan* maddesinin içinde “dişi (hayvan)” anlamında vermiştir (2003: 149).

1.2.2. *kulan* “yaban eşeği; erkek yaban eşeği” (2)

miñg erdem kerek bu cihan tutğuka

kör arslan kerek bu *kulan* başğuka 284 (5375).

Leksika'da tarihi lehçelerde Karahanlı, Kıpçak, Harezmi, Çağatay, Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde, çağdaş lehçelerde de Türkçe, Kazakça, Kırgızca, Yeni Uygurca ve Yakutçada kelimenin görüldüğü kaydedilir (1997: 155). Hauenschild de kelimenin kullanıldığı günümüz Türk lehçelerini verir (2003: 150).

DLT Atalay III, 11 kolan, I, 214, 263, 415 kolan ‘yaban eşeği’, 424

KE *kulan* “kulan, yaban eşeği” (Ata II, 399).

Kelimeye “erkek yaban eşeği” anlamını da vermemizin nedeni, Arat metnindeki *tagı* ile birlikte kullanıldığı 5375 numaralı beyittir.

Leksika'da kelime kişi adları bölümünde de incelenir (644). Selçuklulardan Kutalmışoğlu Süleyman Şah'ın iki oğlundan birinin adı Kulan Arslan'dır (Turan, 1979, 217). Kelimenin erkek adı olarak kullanılmış olması da bu görüşümüzü destekler niteliktedir. Türkçede, hayvan adlarında genellikle cinsiyeti belirtici adların bulunduğu düşünüldüğünde kişilere verilen hayvan adlarında da cinsiyetin dikkate alındığı göz önünde bulundurulursa bu tespit doğrudur.

Derleme Sözlüğü'nde *kulan* Anadolu ağızlarında "iki üç yaşında dişi tay, kısarak (2995), *gulan* "üç dört yaşındaki dişi tay" (2191) olarak tespit edilmiştir.

1.2.3. *kölük* "yük hayvanı" (2)

yigü keğgü mingü at ağır sülük
bulardın çıkar hem yüdürgü *kölük* 4441
tözü halkқа барча қилур едгүлүк
yana minnet urmaz kişiye *külük* 857

KB İndeksinde *kölük* ve *külük* maddeleri bulunur. 857deki *külük* kelimesi için "ünlü, sanlı" anlamı verilmiştir.

Dankoff, İngilizce çeviride 857'deki *külük* kelimesini de *kölük* olarak okumaktadır. Serbest çevirisi "ödünç" anlamına gelebilecek bir anlam vermektedir (1983: 262, 67). Kanımca bu beyitte de "yük yüklenecek hayvan" anlamı vardır. Kelime mecazen kullanılmıştır. Beyiti "İyi insan başkasına yaptığı iyilikleri, yük hayvanına yükler gibi yüklemeyi, insanı minnet altında bırakmaz." olarak değerlendirmek uygun görünmektedir.

Divan'da *kölük* için "yük yükletilen herhangi bir hayvan" anlamı verilmiştir.

DLT Atalay I, 392 *kölük* 'arka; gölük, yük yükletilen herhangi bir hayvan'

D-K III, 108 *kölük* 'borrowed; beast of burden (yük hayvanı)' (mustaar; zahr)

DLT 197 (musta'ar; zahr).

Tarama Sözlüğü'nde *gölük*, 'eşek, beygir gibi yük hayvanı' olarak birçok tanıkla görülür (1740).

Dede Korkut'ta *külük* için Ergin, 1966; Karamanlıoğlu, 1977; Tezcan, 2001'e bakılabilir.

Hauenschild, kelimeyi hayvan adları içinde almamıştır (2003).

1.2.4. *katır* "katır" (1)

tirildi tümen miñg talu köp titir
yazıda қалın yond ақурда *katır* 5370

Kelime tarihi lehçelerde görüldüğü gibi çağdaş lehçelerde de kullanılır (Clauson 1972: 604; Hauenschild 2003: 128-129). Clauson, kelimenin Moğolcada *kaçır* olarak bir ödünçleme olduğunu, *kat-* fiilinden türemiş bir kelime olduğunu belirtir (1972: 604). Hauenschild, kelimenin kökeninin açık olmadığını belirterek Vambéry, Clauson, Şerbak

ve Doerfer'in görüşlerini verir; Doerfer'in Sogutça *xartar* "maultier" > *xātar* > *qatır* görüşünün kültür tarihi bakımından uygun olduğunu belirtir (2003: 129).

1.3. Deve

1.3.1. *butu ~ botu* "deve yavrusu, potuk" (5)

bularda narukı kalın bu kıtu

bu üçke udu bardaçı ol *butu* 2710 (4400; *botu* 4443, 4663, 5342)

S. Tezcan, *KB* İndeksindeki *botu* "çocuk, yavru, bebek" ile *butu* maddesinin birleştirilerek *botu* olarak düzeltilmesi gerektiğini belirtir. Tezcan, *KB*'de kelimenin yalnız 'oğul' anlamı ile erkeklere hitap olarak kullanıldığına da işaret eder (1981: 36). Gerçekten beş tanıkta da kelime, seslenme için kullanılmıştır.

Ancak, *DLT*'de *botu ~ botuk* "potuk, deve yavrusu" olarak görülür. Kâşgarlı'nın verdiği Arapça karşılık "deve yavrusu"dur.

Atalay I, 120 "ıngan ingrasa botu bozlar" 'dişi deve inleyince boduk deve ses verir' ; Atalay II, 341 ol botunu bozlattı 'o, potuğu, deve torumunu böğürttü'; Atalay III, 218 botuk 'boduk, deve yavrusu'; D-K III 77 botu "young of she-camel" (fasil an-naka); *DLT*, 541

Leksika kelimeyi *botu* olarak, Hauenschild, kelimeyi *botoq* maddesinde vererek, tarihi ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımları sıralamışlardır (Leksika, 448; Hauenschild 2003: 64). *Irk Bitig*'de "devenin yavrulaması" için *botula-* fiili bulunur (Tekin 2004: 51).

1.3.2. *titir* "dişi deve" (4)

kökiş turna kökte ünün yanğkular

tizilmiş titir teg uçar yilkürer 74 (206, 2312, 5370)

Irk Bitig'de, *DLT*'de, *KB*'de, Kıpçak metinlerinde görülen *titir*, yanında, *DLT*, Kıpçak metinlerinde bu kelimeyle birlikte "dişi deve" anlamında *inğen* de görülür (Clauson 1972: 458 - 459; Hauenschild 2003: 214).

1.3.3. *buğra* "her hayvanın aygırı, boğa, deve aygırı, erkek deve" (1)

yana alçı bolsa kızıl tilkü teg

titir *buğrası* teg kör⁷ öç sürse keg 2312

Irk Bitig'de *titir buğra men*, örneği ile görülmeye başlayan kelime, *KB*'de, *DLT*'de, Harezmi, Kıpçak ve Anadolu Türkçesi metinlerinde bulunur. Günümüzde Türkiye Türkçesi, Türkmenc, Gagavuz, Karakalpak, Kazak, Nogay, Kırgız, Özbek, Yeni Uygur, Soyon, ve Tuva Türkçelerinde görülür (Clauson 1972: 317; Leksika, 446).

⁷ A. Ata, *Kutadgu Bilig*'de görülen, Arat'ın okuyuşu ile *kör arslan* olarak görülen kullanımın *kür arslan* olarak okunup *kür* kelimesinin "yiğit, pek yürekli, cesur" anlamlarında değerlendirilmesinin uygun olacağını söyler (Kutadgu Bilig Üzerinde Bir Düzenleme Denemesi: Kör mü? Kür mü?, *Türkoloji C.XI*, 1993, 301-308). Bu beyitte de *kür* okuyuşu ve anlamlandırması uygun görünmektedir.

Özçelik, Dede Korkut'taki *bugra ner* kullanımını ikileme olarak değerlendirir. Bu kullanım da *buğranın* “hayvan için erkek” anlamını gösterir (2005: 149). Kelimenin ilk kez görüldüğü metinlerden itibaren “dişi deve” anlamındaki *titir* ve *inğen* kelimeleriyle birlikte kullanılır, dolayısıyla “erkek deve” anlamı açıktır.

Kelime Leksika'da kişi adları bölümünde de verilir (645). Sertkaya da Kızıl Kum yazıtında geçen *bugra* kelimesini *bugra* olarak okuyuşunun doğru kabul edilmesi durumunda DLT ve KB'de kişi adı olarak geçen kelimenin, kişi adı olarak kullanıldığı en eski metnin tespit edilmiş olacağını belirtir (Sertkaya 1994: 141-142). *Bugra* ongununun Karahanlılarda *arslan* gibi anaurukluğu gösteren bir ad olduğu anlaşılmaktadır: Satuk Bugra Han vb. (Divitçioğlu 2001: 163).

Hauenschild, Çağataycada görülen *bugur* “erkek deve” kullanımının Anadolu ağızlarında da “damızlık deve, burulmuş erkek deve, erkek deve, deve yavrusu” anlamlarında bulunduğunu *Derleme Sözlüğü*'ne dayanarak verir (2003: 73).

1.3.4. *tiwe* “deve” (1)

burundukluğ ol söz *tiwe* burnı teg
barur kaçça yetse *titir* boynı teg 206

Kelime, eski Türkçeden başlayarak her dönemde görülmektedir (Clauson 1972: 447-448; Leksika, 445; Hauenschild 2003: 206). Cinsiyet ayrımı olmaksızın kullanılmaktadır. Babür'de “erkek ve dişi develer (nar u mādā tewālār)” olarak kullanım da kelimenin genel olarak türü belirtmek üzere kullanıldığını gösterir (Hauenschild 2006: 126).

1.4. Fil

1.4.1. *yanğan* “fil” (5)

kerekinde bulsa kişi öz mungı
yam erse yasañça bolur teñgi 2817 (2820, 3391, 3399-2)

Clauson, kelimenin kesin olarak alıntı olduğunu, Karahanlı Türkçesinde ve Çağataycada *yenegen* ‘rhinoceros (gergedan)’ şeklinde *Senglah*'ta bulunduğunu kaydeder (1972: 952). Babür'de kelime görülmez, bu hayvan adı *fml* / *pml* olarak tespit edilir (Hauenschild 2006: 85).

Leksika, Uygur, Karahanlı, Harezmi, Çağatay Türkçesi metinlerindeki tanıkları ile kelimenin Altayca ve Tuvacadaki şekillerini verir; Räsänen, Clauson ve ESTY'deki köken açıklamalarına değinir (156).

Hauenschild, Uygurca metinlerdeki *yaña*, *yanğan*, *yaña* şekillerin de belirterek kelimenin etimolojisi hakkındaki görüşleri verir (2003: 237).

2. Vahşi hayvanlar

2.1. *arslan* “arslan” (14)

til *arslan* turur kör işikte yatur

aya ewlig er saķ başıñnı yiyür 164 (284, 2310, 2327, 2354...)

Uygurca metinlerden itibaren görülen kelime, çağdaş lehçelerde de kullanılır. Kelimenin kökeni ile ilgili olarak Tuvacadaki *arsıl aba* ve Teleütçedeki *arsıl añ* tanıkları verilmektedir (Leksika, 158).

Hauenschild de, kelimenin tarihi ve günümüz Türk lehçelerindeki kullanımları vererek kökenbilgisi açıklamalarını da sıralamıştır (2003: 24 vd.).

Leksika'da *arslan* kişi adları içinde de verilmiştir. İsim+arslan, arslan+isim yapısındaki *beg arslan*, *alp arslan*; *aslan tegin*, *aslan boga*, *arslan taş* örnekleri gösterilmiştir (640). Kişi adlarındaki *arslan*ın Karahanlı sülalesinde ana tarafından soyu gösterdiği anlaşılmaktadır (Divitçioğlu 2001: 163, 157). Kanımızca isim+arslan kuruluşları bu özelliktedir.

2.2. *böri* “kurt” (13) ~ *kök böri* (2)

ilin itti tüzdi bayudı buğun

böri koy bile suwladı ol ödün 449 (461, 1040, 1413, 2311...)

Orhun yazıtlarından itibaren tarihi lehçelerde görülen kelime, çağdaş lehçelerde de varlığını sürdürmektedir (Leksika, 159-160). Kelime tarihte *böri bars*, *böri bay*, *böri han*, *böri señün* gibi kişi adlarında da görülür (Leksika, 640).

Hauenschild, Sevortyan, Clauson ve Doerfer'i kaynak göstererek kelimenin kökeninin açık olmadığını belirtir (2003: 69).

2.3. *kök böri* “boz kurt” (2) bkz. *böri* “kurt” (13)

kimi koğtı erse ay ersig urı

kerek bolsunı ıt kerek kök böri 6194 (5378)

kök için bkz. 5.6.

2.4. *esri* “pars” (2)

yağıda kör arslan yüreki kerek

ķarıştukta *esri* bileki kerek 2310 (5379)

Divan'da Atalay çevirisinde *esri* / *asrı* kaplan; tekir renk, kaplan rengi; . İki renkli ipe *asrı* yışığ dendiği gibi iki renkli her şeye kaplan rengine benzediği için *asrı* denir” açıklaması ile verilir. Clauson'un, *togan* “falcon” kelimesi için verdiği tanıklardan birisi *ürün esri*: *toğan* “a white dappled falcon” verisidir, *Türkü VIII*. (1972: 470). Bu veri de *esri*nin Kâşgari'nin verdiği anlamda renk için kullanıldığını göstermektedir. Eski Türkçede, *Irk Bitig*'de de *esri* “lekeli, benekli, tekir” anlamı ile *esri amga*, *esri ingek*, *esri*

irkek buzagu, esri toğan kuş kullanımlarında görülür (T.Tekin 2004: 36, 53). Söz konusu hayvan benekli, karışık renkli olduğu, için adının renk belirtmek için de kullanılmasından anlaşılacağı üzere KB İndeksinde verilen “kaplan” karşılığı uygun görünmemektedir; bu nedenle “pars” anlamı verilmiştir. Irk Bitig’de *bars* da *esri*’de vardır; ama *esri* renk ifade eder. Tekin, *bars* için “kaplan, leopar” karşılığını vermiştir (2004: 50).

DLT, Atalay IV, 196 *esri* “kaplan; tekir renk, kaplan rengi” *asrı*

DLT, Atalay I, 126 *asrı* “kaplan. İki renkli ipe *asrı* yığış dendiği gibi iki renkli her şeye kaplan rengine benzediği için *asrı* denir”

DLT, 75 (nimr; muballak; zu lawlayn)

D-K III, 27 *esri* “leopard; black and white; two-colored”

Pars kelimesi, tarihi ve çağdaş lehçelerde bulunur (Leksika, 641; Hauenschild 2003: 56 vd.). Çağdaş lehçelerde eş anlamlı kelime olarak *kaplan* ve *irbis* vardır (Leksika, 641).

KB, DLT’de *kaplan* kelimesi yoktur. Leksika’da¹ *kaplan*, TT VII’de, Kıpçak metinlerinde, Çağataycada, ve günümüz Türk lehçelerinden Türkçe, Türkmence, Azerice, Karakalpakça, Balkarca, Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Kazakça, Kırgızca, Özbekçe, Uygurcada tespit edilmiştir (Leksika, 157).

Hauenschild, *esri* maddesinde tarihi lehçelerdeki tanıkları vermiş, yakın anlamlı diğer kelimeler üzerinde durmuştur (2003: 91 vd.). Räsänen, *İbni Mühenna Lugatı*ndeki *esrici* “parsa av öğredici” tanığını vermiştir (1969: 52). Kelime günümüz Türk lehçelerinde tespit edilememektedir.

2.5. *tilkü* “tilki” (2)

yana alçı bolsa kızıl *tilkü* teg

titir buğrası teg kör⁸ öç sürse keg 2312 (5376)

Kelime her dönemde tanıklanmaktadır (Clauson 1972: 498; Leksika, 161; Hauenschild 2003: 211 vd.).

Divanü Lugatı’t-Türk’te *tilkünün* mecazen “kız (çocuk)” anlamında kullanıldığını belirten “tilkü mü tugdı azu böri mü” sorusu kayıtlıdır (Atalay I, 429; Leksika, 643; Hauenschild 2003: 211).

2.6. *toñguz* “domuz” (2)

toñguz teg titimlig böri teg küçi

ağıglayu azgır kutuz teg öçi 2311 (5376)

Kelime her dönemde tanıklanmaktadır (Clauson 1972: 527; Hauenschild 2003: 218 vd. ; Hauenschild 2006: 128) .

2.7. *açığ* “ayı” (1)

böri tilkü arslan *açığ* ya toñguz

⁸

Bu kelime için dipnot 5’e bakınız.

seniñdin kutulmaz ölür awda tüz 5376

Uygurcadan başlayarak tarihi Türk lehçelerinde görülen kelime, çağdaş lehçelerde de görülür (Clauson 1972: 45-46; Leksika, 159; Hauenschild 2003: 14 vd.).

2.8. *erbüz* “Sibiryası” (1)

muñgar meñgzetü aydı şa’ir sözi

uķup tıñglayu al kişı *erbüzi* (*arbuzi*) 1900

Arat metninde *arbu* olarak okunan ve çeviride “karpuz (mecazi olarak ‘ahmak’)” olarak anlamlandırılan kelimeyi, S. Tezcan, *erbüz* olarak okuyup Uygurcadaki *irbiz* “Sibiryası” ve DLT’deki *erwüz* “erkek adı” ile birleştirmektedir (1981: 29-30). Tezcan, hükümdara seslenme niteliğindeki bu beyitte “ahmak” anlamının uygun olmayacağını, buna karşılık hükümdara *kök böri* “boz kurt” diye seslenildiği gibi *erbüz* “pars” diye de seslenilebileceğini belirtir. Dankoff’un KB çevirisinde, bu beyitte Arat’ın okuyuşundan farklı okuma olduğuna ilişkin kayıt yoktur (1983: 262). Çeviride beyitin bire bir çevirisi görülmez, genel olarak çevrilmiştir (1983: 102).

Tezcan, Clauson’un kelimeyi *irbiş* okuduğunu ancak *Altun Yaruk*’ta kelimenin hep /-z/ ile görüldüğünü kaydeder (1981: 30).

erwüz, DLT’de hayvan adı olarak geçmediği için Hauenschild’in çalışmasında kelime madde başı olarak görülmez. *esri* maddesinin içerisinde değişik kaynaklarda görülen *çilpiz*, *ilpiz*, *irpiz*, *irbiş*, *irbis* “bars” biçimlerini verir. Tezcan’ın KB’deki ilgili beyit doğrultusunda DLT’de belirttiği *erwüz* kelimesine ilişkin herhangi bir açıklamada bulunmamıştır (2003: 92).

DLT’de 60. sayfadaki kelimeyi Dankoff-Kelly *arwuz* “erkek adı” olarak okumuşlardır (D-K I, 128). Atalay *erwüz* okuyuşu ile verir (Atalay I, 91).

Leksika’da kelime *irbiş* olarak alınmış, Tezcan’ın KB’deki *erbüz* ve DLT’deki *erwüz* birleştirmesine hakkında herhangi bir değinme bulunmamaktadır (156).

3. Kürk hayvanları

3.1. *kiş* “samur, samur kürkü” (4)

yaşık yirke yandı yüzün kızledi

kalık meñgzi *kiş* teg bolup örledi 3836 (4425, 5367, 5825)

Tezcan, *kişçi* “avcı” maddesinin karşılığının ‘samur avcısı’ olarak düzeltilmesi gerektiğini belirtir (1981: 50). Metinde kelimenin “samur kürkü” anlamında da kullanıldığı görüldüğüne göre dizinde bu anlam da verilmelidir.

Orhun Türkçesinden itibaren tarihi lehçelerde görülen kelime, çağdaş lehçelerden Kumukça, Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Kırgızca, Altayca, Özbekçe, Tuvaca ve Yakutçada tespit edilmiştir (Leksika, 162-163; Hauenschild 2003: 111; Hauenschild 2006: 98). Doerfer, TMEN III, 1698’de kelimenin etimolojisine ilişkin bilgi verir.

KB'deki dört kullanımdan ikisinde *tiyîng kiş* olarak iki kelime birlikte kullanılmaktadır. Tek tek olduğu gibi iki kelimenin birlikte kullanımının da “değerli kürk, samur kürk” anlamını taşıdığı anlaşılmaktadır.

3.2. *as* “hermin, hermelin, kakım, kürkü kıymetli olan bir hayvan; kakım kürkü” (2)

tümen yılda berü tul erdim tulas
bu tul tonı suçlup örüñg keçtim as 84
kuşuñg awlamasa bir ördek yas ol
ıtıñg qoğsa awın yası bir as ol 6368.

Clauson, Arat yayınındaki 866 numaralı beyitteki *az* kullanımını da bu kapsamda değerlendirmiştir (Clauson 1972: 680; Abik 2005: 126). Clauson gibi düşünülürse *as* eserde üç kez karşımıza çıkar. *Kutadgu Bilig*'deki verilere göre İndeks'teki karşılığa “kakım kürkü” anlamı da eklenmelidir. Hatta iki örnekte de “kakım kürkü” anlamı vardır. Hayvanın kendisi söz konusu değildir.

Kelime, Karahanlı Türkçesinden başka, tarihi lehçelerden Kıpçakça, Çağatayca ve Osmanlıcada görülür (Leksika, 163; Hauenschild 2003: 29; Hauenschild 2006: 68). Günümüz lehçelerinden Türkiye Türkçesi ağızlarında *ars*, Karaçay Türkçesinde *as*, Karaçay Balkar Türkçesinde *agas* < *ak as*, Kumuk, Tatar Türkçelerinde *as*, Başkurt, Kırgız, Altay, haksa Türkçelerinde *ars*, *arıs*, *arsı*, *agas*, *as* şekillerinde, Çuvaşçada *yus* biçiminde görülür (Leksika, 163; Hauenschild 2003: 29).

3.3. *tiyîng* “sincap; sincap kürkü” (2)

ajun tezgînür ilde arķış yorıp
ağı çuz *tiyîng* kiş alır sen tirip 5367, (5825)

5367'de “sincap kürkü” olarak kullanılmıştır. Beyitteki *çuz*, bir Çin kumaşı olduğuna göre *tiying* ve *kiş* de “kürk” olarak değerlendirilmelidir.

Orhun Türkçesinden başlayarak tarihi Türk lehçelerinde görülen kelime, çağdaş lehçelerde de görülür (Clauson 1972: 569; Leksika, 164; Hauenschild 2003: 202-203). Kelimenin işaret ettiği hayvan, değişik dönem ve lehçelere göre “sincap” veya “samur” olarak değişmektedir. KB İndeksi'ndeki “sincap” anlamı yeterli değildir: “sincap kürkü” de eklenmelidir. Her iki beyitte de *kiş* kelimesi ile birlikte kullanıldığı görülür. İki kelimenin birlikte hendiadyoin olarak kullanıldığı anlaşılmaktadır. Örnek beyitte olduğu gibi KB'de birçok kez görülen *ağı çuz* birliği de bunu desteklemektedir.

Eski Türkçeden beri *tiyîngde kiş* de kullanıldığına göre iki ayrı hayvan olduğu açıktır. Ancak KB'de *tiyîng* kelimesinin iki kullanımda da *kiş* ile birlikteliği, kelimenin giderek *kişin* anlamı ile karışmaya başladığını bu kelimenin anlam çerçevesine girmeye başladığını gösterir. *Kişin* KB'deki tek kullanılışları renk ifadesi ile; kara rengi ifade için kullanılmıştır (Arat I, beyit 3836, 4425).

4. Kuşlar, kanatlılar

KB’de *kuş* genel adının dışında birçok kuş adı görülür. “Kuş” adı, türü belirten genel ad yanında *kara kuş*, *örüng kuş*, *laçın kuş*, *ular kuş* gibi kuş adlarında da kullanılır. Ayrıca tek başına da *kuş* “av” anlamında kullanılır. KB 94’teki *kalık kuşları* kullanımı da kuş türleri arasında yer, su ve gök kuşları gibi bir ayrımın olduğunu düşündürmektedir.

4.1. Gök kuşları

4.1.1. *örüng kuş* “atmaca, doğan” (7) 1319, 3011, 4199(2), 5828, 4199, 3010, 2054

4.1.2. *karakuş* “kartal” (6) 3949, 4199, 4711, 5378, 5675, 6219

4.1.3. *kuzgun* “kuzgun” (4) 365, 1098, 5643, 2313

4.1.4. *sandvaç* “bülbul” (3) 78, 4963, 5972

4.1.5. *sunğkur* “sungur kuşu” (2) 5639, 5697

4.1.6. *toğan* “doğan” (2) 1648 ?, 2458 ?

4.1.7. *turna* “turna” (2) 74, 5377

4.1.8. *yükdig* “bir kuş cinsi” (2) 5377, 5378

4.1.9. *çağrı* “doğan kuşu, çakır kuşu” (1) 4068

Arat çevirisinde ve Kutadgu Bilig İndeksinde “doğan kuşu, çakır kuşu” olarak anlamlandırılan *çağrı* kelimesinin geçtiği beyit, Arat metnindeki şu beyittir:

ķayusı inanç beg ķayu çağrı beg

ķayusı tigin beg ķayu çavlı beg 4068

çağrı için Clauson’da KB ve DLT’den önce tanık bulunmamaktadır (1972: 410). Clauson, kelimenin anlamını “falcon, merlin, stone falcon, hiportriorchis aesolon” olarak verirken kökeni için yabancı olabileceğine dair şüphesini belirtmiş, *çakır* ile karşılaştırma kaydı koymuştur.

DLT’de *çağrı* “doğan kuşu, çakır kuşu; The sacer falcon” olarak kaydedilir (Atalay, IV, 130; D-K I, 319). Kâşgari, kelimenin Arapçasını *al-saor* olarak vermiştir (DLT 212). *al-saor* Arapça sözlüklerde “doğan envaından *çakır* dedikleri kuş, cem’i sukur ...gelür ki *sungur* ta’ribidür” olarak tanıtlır (Ahter-i Kebir, 469).

DLT’de Kâşgari, kelimenin *çağrı beg*’de erkek adı olarak kullanıldığını belirtir (Atalay I, 421).

KB’deki kelimenin geçtiği beyitin bulunduğu bölümün bütünü değerlendirildiğinde burada geçen *inanç beg*, *çağrı beg*, *tigin beg*, *çavlı beg* kullanımları, bunların unvan, kişi adı ifade ettiğini düşündürmektedir.

İlgili beyitte geçen *çağrı* isminin Kâşgarlı’nın belirttiği gibi kişi adı olduğundan hareket edersek özel isim olarak kimin için kullanıldığını düşündüğümüzde Selçuklu

hanedanından Çağrı Bey akla gelmektedir⁹. Çağrı Bey, kardeşi Tugrul Bey ile Karahanlı Hanı Buğra Han'ın hizmetine girmiştir (Sevim 1993: 183).

Beyitte *Tugrul* adı yoktur. Ancak, *tugrul* adının da bir kuş adı olduğunu ve Selçuklu hanedanında üç beyin adı olarak kullanıldığını bilmekteyiz (Ersoylu 1981: 107). *tugrul*'un anlamı DLT'de “yırtıcı kuşlardan bir kuş, bin kaz öldürür, bir tanesini yer, erkek adı da olur” açıklaması ile verilir (Atalay I, 482; Atalay III, 381). Clauson, *tugrul*'un Uygur metinlerinde, Kâşgari'de, Çağataycada ve Kıpçak metinlerinde görüldüğünü kaydeder (1972: 472). Kitabü'l-İdrak'te *tugrul kuşu* olarak verilir. *tugrul kuşunun* “şahin” anlamına geldiğini düşünebilirsek beyitte geçen *çawlı beg*, Tugrul Bey'in karşılığı kullanılmış olabilir. Divan'daki *çaflı* ~ *çawlı* “şahin” verisi bu görüşü destekler (Atalay I, 431; D-K III, 88; DLT 217).

Tugrul ve Çağrı beylerin Selçuklu ailesinin ve dolayısıyla Oğuzların fiili reisi olduklarında Yabguluğa da Musa İnanc beyi seçtikleri bilindiğine göre beyitte geçen diğer ad, *inanç bey* de açıklanabilir (Ali Sevim, 184). KB 4068. beyitte geçen kelime, Arat çevirisinde, Dankoff çevirisinde “çawlı bey olarak verilmiştir. (Arat, ?; Dankoff 1983: 172). İndekste ise *çaw* maddesinin altında *çaw-lı* olarak alınmıştır (1979: 128).

4.1.10. çawlı “şahin, doğan” 4068

bkz., krş. 4.1.9. çairi

4.1.11. çumğuk “ala karga” 77 (kara çumguk)

4.1.12. kaya kuzgunı “kaya kuzgunu” 2313

4.1.13. keklik “keklik” 76

4.1.14. kıl “kılkuayruk” 72

4.1.15. kökiş “bir kuş çeşidi” 74

4.1.16. laçın kuş “laçın” 2381.

4.1.17. sağızğan “saksagan” 2313

4.1.18. semürgük “serçe” 6609

4.1.19. sığırçuk sığircık kuşu” 4198

4.1.20. sükiç “kuş” 5677

4.1.21. todliç “bir kuş” 5377

4.1.22. toy “toy kuşu” 5377

4.1.23. tuti “papağan” 3361

4.1.24. ular kuş “bir tür keklik” 75

⁹ Çağrı Bey'in ölüm tarihi kaynaklarda 1059 olarak verilmektedir (Sevim 1993: 183). Kutadgu Bilig'in yazılış tarihi 1069 olduğuna göre Çağrı Bey'in adının anılması mümkündür.

4.1.25. ügi “baykuş” 2314**4.1.26. yori** “kuzukapan kartal”

kalıkta uçuglı kara kuş yori

seniñdin keçümez aya kök böri 5378

Tezcan, KB İndeksinde ve çevirisinde *yori-* fiilinin emir çekimi olarak verilen kelimenin Kırgızcadaki *coru* “kuzukapan kartal” verisi doğrultusunda değerlendirilmesi gerektiğini belirtir. *İrk Bitig*’deki 40. ırktaki *ori* kelimesinin de aynı kelimenin bir yan biçimi olduğunu düşünür (1981: 76). T.Tekin, *İrk Bitig*’deki kelimeyi *urı* okuyarak “genç” olarak anlamlandırır (2004: 23, 31, 42). İrklarda, hayvanlara bağlı anlatımların zenginliği göz önünde bulundurulduğunda Tezcan’ın “kartal” yorumu ve ırkı bu doğrultuda çevirisi uygun görünmektedir (1981: 77).

KB’deki *yori* kelimesinin de *uç-*, *kalık*, *kara kuş* kelimeleri ile birlikteliği ve ikinci dizede *kök böri* ile kıyaslandığı düşünüldüğünde Tezcan’ın önerdiği gibi kuş adı olarak değerlendirilmeyi haklı çıkarır.

Leksika’da kuşlar bölümünde *javru* (yavru) maddesi bulunmaktadır. Tarihi lehçelerde Kıpçak metinlerinde ve Çağataycada görüldüğü kaydedilen kelimenin günümüzde, Türkiye Türkçesi ve Çuvaşçada bulunduğu belirtilir (168-169). *yavru* ile *yori* ~ *coru* ~ *ori* arasında bir ilişkinin olup olamayacağı araştırılmalıdır.

4.2. Su kuşları, ördekler

4.2.1. kuğu “kuğu” (9) 72, 1102, 5449, 5643, 5377, 365, 1098, 4199

4.2.2. kaç “kak, kaz” (2) 2198, 5377

4.2.3. yugak “su kuşu, bir nevi ördek” (2) 4199, 5377

4.2.4. ördek “ördek” (2) 72, 6368

4.2.5. kaz “kaz” 72

4.2.6. korday “kuğu kuşu” 5377

5. Av hayvanları, yaban hayvanları**5.1. keyik** “geyik, yabani hayvan, yaban hayvanı” (6)

keyik sanı devlet kişiğe tezig

kalı kelse bekle tuşa hem tizig 712 (401, 698, 722, 6570, 6617)

Tunyukuk yazıtından başlayarak kelime her dönemde görülür (Clauson 1972: 755; Leksika, 151; Hauenschild 2003: 105 vd.; Hauenschild 2006: 97).

Tunyukuk yazıtında ve özellikle *Irk Bitig*'de kelimenin “yabani” anlamında kullanıldığı görülmektedir. *Irk Bitig*'de *elik kiyik*¹⁰, *sıgun kiyik*, *yargun kiyik*, *bars kiyik* kullanımları dikkat çekicidir (T.Tekin 1994: 61; T.Tekin 2004: 42). Tekin, Eski Türkçe ve *Irk Bitig*'de *kiyik* kelimesinin dört ayaklı vahşi av hayvanlarının özel adlarından sonra tür adı olarak geçtiğini belirtir (2004: 42).

KB'deki altı kullanımdan ikisinde *keyik*, “yabani” anlamındaki *tagı* ile birlikte kullanılmıştır. Birliği, bir ikileme olarak değerlendirirsek eş anlamlı öğelerin birlikte kullanıldığını söylemek gerekir. Divan'da da “geyik, yaban hayvanı, aslında yabani olan her şey, eti yenen hayvanlardan ceylan, sıgın, dağ keçisi gibi hayvanlar, yabani, vahşi, av hayvanı” anlamları görülür (Atalay IV,). *keyik söğüt* “yaban söğüdü” de vardır. Kur'an tercümesinin Rylands nüshasında da geçen kelime için “vahşi hayvan, yırtıcı hayvan” anlamı verilmiştir (Ata 2004: 446). Günümüz lehçelerinde de *kiyik ečki*, *kiyik domuz*, *kiyek kaz* gibi kullanımlarda “yabani, yaban” anlamını korumaktadır (Hauenschild 2003: 109). *Keyik*, Kıpçak sözlüklerinden *Bulgatü'l-Müştak*'ta “gazel” anlamında tespit edildiği üzere bugün bir kısım Türk lehçelerinde bu anlamda “geyik, ceylan” anlamlarında görülür (Hauenschild 2003: 109).

Arat metninin 6617. beyiti olan aşağıdaki beyitteki anlam, kelimenin anlamının “ehlileşmemiş, yabani, insana alışmamış” anlamlarında kullanıldığını göstermektedir.

keyik tagı kördüm bu türkçe sözüğ
anı akru tuttum yaşırdum ara

KB'deki kelimeyi hayvan adı olarak değerlendirmek yerine, yabani hayvanların birçoğu için kullanılan bir ad olarak değerlendirmek doğru olacaktır. KB indeksindeki “geyik” karşılığı yeterli değildir, “yaban hayvanı, yabani hayvan” olarak karşılamak uygundur.

5.2. *sıgun* “yaban sıgırı, dağ keçisi, erkek geyik” (4)

elik külmiz oynar çiçekler öze

sıgun muyğak ağnar yorır tip keze 79 (5111, 5374, 6613)

, Kelime tarihi metinlerde ve çağdaş lehçelerde görülür (Leksika,152; Hauenschild, 2003, 183-184). Clauson kelime için “erkek maral geyiği” demiştir (1972, 811). Kâşgari Divan'da Arapça karşılık olarak *ayyil* karşılığını vermiştir (D-K, 1985, 161; DLT 206). DK bu kelimeyi “stag (erkek geyik)” olarak karşılamışlardır. Arapça *ayyil* için *Ahter-i Kebir*'de “şol küçürek geyik ki tag keçisi dahı dirler” karşılığı görülür (1310: 86).

Bilge Kağan yazıtının Batı yüzü 5. satırda *sıgun* kelimesi görülür. Tekin (1988)'de, kelimeye “geyik” anlamı verilmiştir. *Huanzang- Biographie VII*'de Röhrborn, *sıgun* için “maralhirsch (maral geyiği)” anlamını vermektedir (1995). Laut, Uyurca metinlerde kelimeye “Hirsch (erkek geyik, geyik)” anlamını verir (2002: 67). *Irk Bitig*'deki kullanımı

¹⁰ Bu kullanımın, Anadolu'da *ilik geyik* biçiminde “yaban hayvanları” anlamında varlığını Düzce'nin Akçakoca ilçesinden olan annem Güzin Abik'ten duydum. Krş. *elik*

T. Tekin, “erkek geyik” olarak karşılamıştır (2004: 59, 25). *İrk Bitig*’de kelime *sıgun kiyik* olarak görülür, *kiyik* eski Türkçede yaban hayvanlarının adlarından sonra kullanılmaktadır.

Emel Esin, *sıgunun* eski Türklerde hükümdar ongunu olduğunu belirtir, Köl Tigin yazıtının Doğu yüzündeki kağan damgasında görülen dağ keçisinin muhtemelen *sıgun* (geyik) olduğuna işaret eder (Çoruhlu 2002: 143; Esin 2006: 194). Esin, Çin kaynaklarında *sıgun keyik* cinslerinin her zaman ayırt edilmemiş olmasına dayanarak tabiri genel olarak kullanmayı tercih eder (2006: 194).

Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde *sıgun* “yaban geyiği” anlamında kullanılmıştır (Tezcan 1994: 72-73).

KB İndeksindeki “yaban sığırı, dağ keçisi” karşılıklarının Arat’ın çevirisine dayandığı anlaşılmaktadır. Ancak, Arat, 79. beyitte çeviride “geyik” karşılığını vermiştir. Diğer beyitlerdeki anlam gibi bu beyitteki anlam da göz önüne alınarak indekste “geyik” karşılığının da bulunması gerekir. Arat’ın “dağ keçisi, yaban sığırı” karşılıklarının Arapça-Türkçe, Farsça -Türkçe Anadolu Türkçesi sözlüklerine dayandığı anlaşılmaktadır. *Tarama Sözlüğü*’ndeki tanıklarda *sıgun* için görülen Arapça *şat*, *gazal*, Farsça *gav-ı deşt-i ner*, *gevezn*, *gevzen*, *gav-ı zeban*, *bakara-i vahşiye* sözlerinin içinde DLT’deki el-ayyıl sözü bulunmamaktadır (3406).

Tezcan, *sıgun* için Clauson’da (1972: 811) “erkek geyik” açıklamasının verildiğini belirtmekle yetinmiştir (1981: 59).

5.3. *muygak* ~ *maygak* “dağ keçisi, geyik” (2)

sıgun muygak erse sukak ya ıwık

saŋa yim tükemez ay edgü kılık 5374 (79)

Tezcan, Clauson 772’ye göre ‘dişi geyik’ olarak düzeltilmesi gerektiğini söyler (1981: 53).

Hauenschild, DLT’deki kelimeyi *mayyaq* olarak almış, KB’deki *muygak* verisini de burada incelemiştir (2003: 163). Dankoff-Kelly de *Divan*’daki kelimeyi *mayyaq* (mayiao) olarak okumuşlardır. Kelimenin Hakas, Tuva, Oyrat Türkçelerinde “geyik” anlamı ile bulunduğu anlaşıyor (Hauenschild 2003: 164).

Divan’da *mayguk* “paytak kimse, top tırnaklı hayvanlardan tüyleri kısa olan” (DLT, Atalay III, 175), kelimesi ile *muygak* kelimesinin aynı kelime olduğu anlaşıyor. Şor Türkçesinde *mayrık* “eğri bacaklı, paytak, çarpık bacaklı” anlamında kelime yaşamaktadır (Şor.S. 1995: 63).

5.4. *kutuz* ~ *kotuz* ~ *kotoz* “yaban sığırı” (2)

tonğuz teg titimlig böri teg küçi

ağıglayu azğır kutuz teg öçi 2311 (5372)

Clauson, kelimeyi *kotuz* olarak “yak (Tibet çevresine özgü uzun tüylü sığır)” anlamıyla verir, kelimenin Arapça karşılığı *Divan*’da *ba(arü’l-vahş (a wild bovine)* olarak

kaydedilmiştir (1972: 608). Atalay, *kutuz* olarak okuduğu kelimeyi “yaban sığırı” anlamı ile vermiştir (Atalay I, 365).

Clauson, kelimenin güneydoğu Türkçesinde, Kazak, Kırgız Türkçelerinde, Özbekçede ve Azeri, Türkmen, Türkiye Türkçelerinde bulunduğunu kaydeder (Clauson 1972: 608).

Hauenschild, kelimeyi *qotoz* olarak “Das wilde Rind” anlamıyla vermiştir (2003: 139). Kelime, Çağataycada da Babür’ün *Vekayinamesinde* görülür (Hauenschild 2006: 111).

5.5. *teke* “erkek geyik, erkek dağ keçisi” (2)

ķayada yorıġlı bu ımġa teke

ķutulmaz seniġdin ay ersig bōke 5373 (5375)

Tezcan, Clauson 477’ye göre KB indeksindeki anlamın ‘erkek dağ keçisi’ olarak düzeltilmesi gerektiğini belirtir (1981: 62). Arat, “geyik” olarak çevirmiştir. Kelime, Divan’da Atalay çevirisinde “teke, boynuzundan yay yapılan erkek geyik” olarak verilmiştir (Atalay III, 102, 228). Hauenschild, *Divan*’da *al-fahl az-ziba* “Antilopenbock (erkek antilop)” ve *at-tais* “Ziegenbock (teke, erkek)” olarak geçen iki şekli gösterir (2003: 204-205). Clauson, “erkek dağ keçisi” anlamıyla Uygurca, Karahanlı Türkçesi, Çağatayca ve Kıpçak Türkçesindeki tanıkları verir (1972: 477).

KB’deki 5373’te *ımga* ile birlikte kullanılmış olması “teke, dağ keçisi” anlamını kuvvetlendirici olabilir.

Kelime tarihi lehçelerde görüldüğü gibi günümüz lehçelerinde de görülür (Leksika, 647, 648).

Kişi adlarında *isim+teke* kuruluşuyla bulunur: *buçañ teke, sarı teke*. (Leksika, 648, 428, 154).

5.6. *kök teke* “boz geyik, boz dağ keçisi” (1) krş. *teke*

ķulan ya taġı tut taķı kök teke

tutup keldürürler sañġa ay bōke 5375

Divan’da *kök teke* yoktur. *kök*, renk adı olarak birçok kullanımla Eski Türkçeden beri görülür (Leksika, 682). Hayvan adlarının önünde renk ve tür belirtici olarak da kullanılır: *kök böri* (KB Arat I, beyit: 5378, 6194; Leksika, 683), *kök boymul toġan kuş* (Tekin, 2004, 55). *kök* “mavi, yeşil ve boz” anlamlarında kullanılmaktadır.

Divan’ın Atalay çevirisindeki *kög yılķı* “başıboş yayılan hayvan” kullanımı ile *kök teke* arasında bir ilişkinin varlığı tartışılabilir (DLT, Atalay III, 131). Ancak, *kög yılķı*daki kelimenin *küg* olarak okunması halinde, bu birleştirme söz konusu olamayacaktır.

5.7. *elik* “dağ keçisi, yaban keçisi” (1)

elik külmiş oynar çiçekler öze

sıgün muyğak ağnar yorır tip keze 79

Irk Bitig'de, *KB*'de, *Atabetü'l-Hakayık*'ta, Kıpçak metinlerinde, Eski Anadolu Türkçesinde -Dede Korkut – görülen, “dişi yabani keçi, erkek karaca” anlamları ile tespit edilen *elik*, DLT'de yoktur. *elik*, Anadolu ağızlarında, Başkurtçada, Kazakça, Karakalpakça, Kırgızca, Altayca, Hakaşça, Tuvaca, Yakutçada tespit edilmiştir (Clauson 1972: 142; Leksika, 153).

Kelime, Anadolu'da Akçakoca'da, “yaban hayvanları” anlamında *ilik geyik* takımı içerisinde kullanılmaktadır¹¹. Aynı kullanım *Irk Bitig*'de de görülür: *elik kıyık* (T. Tekin 2004: 42).

5.8. *ımğa* “dağ keçisi” (1)

kayada yoriğlı bu *ımğa* teke

kutulmaz seningdin ay ersig böke 5373

Kelime, DLT'de yoktur. Anadolu Türkçesi metinlerinde ve Çağataycada kelimenin görüldüğü kaydedilmiştir. Çağdaş lehçelerde Türkmencede *umga*, Altaycada *d'umga*, Tuvacada *çuṃma* ve Yakutçada *ymaya* olarak kelimenin bulunduğu belirtilir (Leksika, 154-155). Clauson, “yabani dağ keçisi” olarak verdiği kelimeyi Orhun yazıtlarındaki *amga* kelimesiyle birleştirirken mütereddittir (1972: 158).

T. Tekin, *Irk Bitig*'de *amga* kelimesini “yaban keçisi” anlamı ile değerlendirir. Orhun yazıtlarında *Amga Korgan* yer adındaki kelimenin aynı olduğunu, kelimenin Karahanlı döneminden başlayarak *ımğa* biçiminde görüldüğünü belirtir (2004: 44).

Anadolu ağızlarında *ima* “1. Büyük ve çatallı geyik boynuzu (Osmaniye-Ada.) 2. Ovalarda yaşayan büyük geyik (Akseki- Ant.)” DS, 2533; *ime* (II) “Boynuzları düz, dik ve birbirine paralel davar ya da geyik (Kadirli- Ada.)” DS, 2534; *imalı* “Büyük boynuzlu geyik (Osmaniye-Ada.)” DS, 2533 kullanımları görülür.

S. Tezcan, Dede Korkut'ta daha önce *üyge* olarak okunan kelimenin istinsah hatası nedeniyle “dağ keçisi, yaban keçisi” anlamında *ümge* okunması gerektiğini belirtir. Art ünlülü *umga* biçiminin de Türkmencede yuvarlaklaşmış olarak bulunmasının, Dede Korkut kitabındaki *ümge* biçimi ile paralellik oluşturduğunu söyler (2001: 259-260).

5.9. *ıwıq* “kayalıklarda yaşayan geyik” (1)

sıgün muyğak erse sukağ ya ıwıq

saṅga yim tükemez ay eḡgü kılık 5374

Karahanlı, Kıpçak, Harezmi, Anadolu (Houtsma), Çağatay metinlerinde görüldüğü belirtilen ve “dişi ceylan, ahu” anlamı verilen *ıwıq*, çağdaş lehçelerde Tuba ve Tofa diyalektlerindeki *ibi* ve *ivi* biçimleri ile “geyik, ren geyiği” anlamları dışında tespit edilememiştir (Clauson 1972: 8; Leksika, 153; Hauenschild 2003: 100; Erdal 1991: 42).

¹¹ Annem Güzin Abik'ten duydum.

Anadolu Türkçesi metinlerinde Arapça ve Farsça sözlüklerdeki “yabani koyun ve ceylan, ahu” anlamındaki kelimelerin çevirisinde görüldüğü belirtilen *ayrık* kelimesinin *ıwıo* kelimesi ile aynı olduğu belirtilir (Clauson 1972: 8). *Tarama Sözlüğü*’nde *ayrık II* için *Terceman*’da verilen tanıkta *sıgın* ile *ayrık*, yaban sığırı ile eş değerli ve Arapça *el-eralu* karşılığı verilmiştir (Tarama Sözlüğü, 335).

5.10. *külmiz* “karaca” (1)

elik külmiz oynar çiçekler öze

sıgun muygak ağnar yorır tip keze 79

Tarihi metinlerde yalnızca KB’nin 79. beyitinde görülen kelimenin Leksika’da Altaycada *külmüs*, Hakasçada *külbüs*, Tuvacada *xülbüs* olarak bulunduğu kaydedilmiştir (Clauson 1972: 718; Leksika, 153).

Derleme Sözlüğü’ndeki *gülmez* “El tezgâhında dokunan renkli, alacalı bez (Güney-Ks.)” (2220) verisi, *külmiz* “karaca” ile karşılaştırılabilir. Karacanın rengi itibariyle benzerlik kurulup kurulamayacağı tartışılabilir.

5.11. *sukak* “ak geyik” (1)

sıgun muygak erse sukak ya ıwık

saŋga yim tükemez ay edgü kılık 5374

Kelime, runik harfli metinlerden Moyunçor’da, KB, DLT ile Kıpçak metinleri, Harezmi Türkçesinde Husrev ü Şirin’de, Çağataycada *Senglah*’ta görülür (Clauson 1972: 808; Leksika, 153; Hauenschield 2003: 189-190). Clauson, “ıwık”ın erkeği” olarak anlam vermiştir (1972: 808). Hauenschield, Arapça *ar-rim minaz-zibā* ve Türkçe *sukak* için “Die Dünengazelle unter den Antilopen” karşılığını verir.

Karaimcenin Haliç ve Troki ağızlarında *soyak* “geyik” kelimesi bulunur. Kelime Ukraynaca ve Rusçada Türkçe bir alıntı olarak görülür (Hauenschield 2003: 190).

6. Ehli hayvanlar

6.1. *ıt ~ it* “it, köpek” (8+7)= 15

kör arslan bolu birse ıtka başı

bu ıt barça arslan bolur öz tuşı 2047 vd.

Kelime, Eski Türkçeden başlayarak tarihi ve çağdaş lehçelerde görülür (Clauson, 1972: 34; Leksika, 648; Hauenschield 2003: 96 vd.).

Kelime, it+isim yapısında kişi adlarında da kullanılır: *ıt bay* vb. (Leksika, 648-649).

6.2. *kozu ~ kuzu* “kuzu” (9+3= 12)

ajunka badı kör tükel kut kırı

kozi birle katlıp yorıdı böri 461 (695, 1314, 1638, 2845, 2920, 3096, 5843, 5925+1040, 3311, 4631)

kozi ~ *kuzı*, Uygurcadan başlayarak tarihi ve çağdaş lehçelerde görülür (Clauson, 1972: 681; Leksika, 433; Hauenschild 2003: 146 vd.; Hauenschild 2006: 112-113). Clauson *kuzı*, Hauenschild *kozi* olarak çevriyazı verirler. Tekin, kelimenin Oğuz grubu Türk dillerinde /u/ ile *kuzı* diğer Türk dillerinde ise /o/ ile *kozi* olduğunu belirtir (1989: 191). KB’de iki kullanımda da “koç burcu” (66, 139) anlamındadır.

yaşık yandı bolğay yana orninga
balık kuğrukındın kozi burnınga 66

6.3. *koy* “koyun” (11)

ilin itti tüzdi bayudı boğun

böri koy bile suwladı ol ödün 449 (1412(2), 4765, 4767, 5371, 1413, 4353(2), 5164, 1412)

Orhun Türkçesinden itibaren tarihi ve çağdaş lehçelerde görülür (Clauson 1972: 631; Leksika, 431; Hauenschild 2003: 140 vd.; Hauenschild 2006: 112-113).

6.4. *uç* “sığır” (9)

kara qarnı toğsa kör uç teg yatur

yawa sözke awnur özin semritür 988 (1598, 1599, 2387, 4821, 5372, 5635, 5704, 6535)

Uygurcadan başlayarak Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde görülen kelime, günümüzde Kırgız, Altay, Uygur, Tuba Türkçelerinde yaşamaktadır (Clauson 1972: 34; Leksika, 434; Hauenschild 2003: 229; Hauenschild 2006: 133). Diğer Türk lehçelerinde bu hayvan adının yerine *sığır* kullanılır.

Clauson, Redhouse ve Ş.Sami’nin kayıtları ile Osmanlı Türkçesinin bazı ağızlarında kelimenin *ot*, *od*, *oz* biçimleri ile görüldüğünü kaydeder (1972: 34; Hauenschild 2003: 229). Gerçekten *Kamus-ı Türki*’de *ođ* maddesi vardır; karşılığında “öküz, manda, sığır” anlamları verilmiştir. *ot yılı* için de “eski Türk takviminde bir devrin ikinci senesi” açıklaması vardır (1317: 208). Anadolu Türkçesinin daha eski bir sözlüğü Meninski sözlüğünde bu kelime görülmez (2000). *Derleme Sözlüğü* ve *Tarama Sözlüğü*’nde de böyle bir veriye rastlanmaz. Ş. Sami’nin bu şekli tarihi kaynaklardan aldığını düşünmek gerekir.

KB’deki bir kullanım, kelimenin “boğa burcu” (139) için de kullanıldığını gösterir.

kozi yazkı yıldız basa uç kelir
erentir kuçık birle sançu yorır 139

6.5. *buqa* “boğa” (2)

tümen arzu ni’met yidiñ inçlenip

boyun yal beđüttüñ buqa teg kılıp 5801 (5810)

Tunyukuk yazıtından itibaren tarihi metinlerde görülen kelime, çağdaş lehçelerde de görülür (Clauson 1972: 312; Leksika, 437, 645; Hauenschild 2003: 74-75).

DLT'de *fakl al-baqara* (545) olarak verilen kelime için Clauson ile Dankof-Kelly, *buqa* "bull (boğa)", Hauenschild *buoa* "Das Männchen der Kuh (erkek inek)", Atalay *booa* "boğa" karşılığını verir.

KB İndeksinde *buqa* "boğa" için verilen 1310 numaralı beyitteki (oamui işte iwme serin öz buoa / serimlig kişiler tegir arzuoa) kelime, "boğa" değildir, *bok-* veya *buk-* fiilinin –a zarf fiil eki almış halidir. Nitekim Clauson'un sözlüğünde *bok-* maddesine bakıldığında Clauson'un kelimeyi bu şekilde değerlendirdiği görülür (1972: 311).

buqa tarihi metinlerde ve günümüz lehçelerinde kişi adı olarak da görülür: *bars buqa*, *kutluğ buqa*, *ak buqa*, *buqa arslan*, *arslan buqa*, *ağ buqa bek* vb (Leksika, 646).

6.6. *köpek* "köpek" (1)

çadan teg tikerler çibun teg sorarlar

köpek teg ürerler kayusun urayı 6601

Divanü Lugati't-Türk'te görülmeyen kelime için *Leksika*'da tarihi metinlerde İbni Mühenna ve Ebu Hayyan'da bulunduğu ilişkin kayıt vardır. Çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesi, Azeri, Türkmen, Gagavuz, Karakalpak, Özbek, Karaim Türkçelerinde de kelimenin bulunduğu görülür (Leksika, 189). Räsänen, Osmanlıca ve Kırım için "Hund, Jagddhund" açıklaması ile Hautsma'dan "Hintenhunt" açıklamasını verir (1969: 291). Eren, *köpek* kelimesinin Orta Türkçede geçmediği anlaşıyor, demektedir (1999: 257). Ancak KB'deki bu tanık, bu bilgiyi düzeltici niteliktedir.

Kutadgu Bilig'de bir kez kullanılmış olan *köpek* ile *it / ut* arasında nasıl bir anlam ayrımı olabileceğini düşünmek üzere bu beyitte *köpek* için kullanılmış olan *ür-* "havlamak" fiilinin *Divan*'da nasıl kullanıldığına bakmak fikir verebilir mi?

Divan'da kelime *it* ürdi Atalay I, 164; tilkü öz inge ürse udhuz bolur "tilki kendi yuvasını hor görürse uyuz olur" 55; kül ürkünçe köz ürse yik "küle üfleyeceğine köze üflese yeğdir" 337; tilkü öz yinige ürse udhuz bolur "tilki kendi inine karşı ürerse uyuz olur" (Bu sav ayrıldığı kabilesini yeren kimse için söylenir) Atalay III, 5 ifadelerinde görülür.

Divan'da tilkinin, itin ve köpeğin *ürmesi* "ürmesi" mümkündür. *ür-* fiili, *köpek* ile *it* arasındaki ayrımı anlamamıza yardım edici nitelikte değildir. Cinsiyet farkını ifade eden bir ayrım olabileceği düşüncesini DLT'de "dişi köpek" anlamındaki *kancık* nedeniyle ileri sürmek güç görünmektedir (Atalay I, 188, 475). Hauenschild'in işaret ettiği Türkçe Almanca Sözlük'teki *kancık köpek* "dişi köpek", *kancık eşek* "dişi eşek" kullanımları da aynı özelliktedir (2003: 121).

6.7. *ingek* "inek" (1)

ya kuzda yoriğlı kalın köp kutuz

ya tüzde yoriğlı ud *ingek* öküz 5372

Eski Türkçeden itibaren kelime tarihi ve çağdaş lehçelerde görülür (Clauson 1972: 184; Leksika, 436; Hauenschild, 2003, 93).

Beyitte *inçek öküz* takımında hayvanın erkeği ve dişisi beraber anılmaktadır. DLT'deki "kaplumbağanın dişisi (Oğuzca)" anlamındaki *inçek* de aynı kelime olmalıdır (Atalay III, 111). Clauson, *Kur'an Tefsirinde* (Borovkov) *tëve inçeki* tamlamasının "dişi deve" anlamında olduğunu da kaydetmiştir (1972: 184). Kelimenin *sığır* türünün dişisi dışında diğer türlerde de "dişi" anlamında kullanıldığı anlaşıyor.

6.8. oğlak "oğlak burcu" (1)

basa keldi oğlak könek hem balık
bular toğdı erse yarudı kalık 141

oğlak kelimesi Uygurca ve Karahanlıcadan itibaren tarihi lehçelerde ve birçok günümüz lehçesinde görülür (Clauson 1972: 84-85; Leksika, 429; Hauenschild 2003: 168 vd). KB'de oğlak burcu için kullanılan kelime, *Divan*'da Arapça karşılığı *al-jady(el-cedy)* olarak verilen "oğlak", "erkek çocuk" anlamlarındadır (D-K III, 39).

6.9. öküz "öküz" (1)

ya kızda yorıglı kalın köp kıtuz
ya tüzde yorıglı uç inçek öküz 5372

Bu beyitte görülen kelime, KB İndeksinde bulunmamaktadır; eklenmesi gerekir. Runik harfli *Irk Bitig* ve diğer Uygur metinleri ile Karahanlı metinlerinden itibaren *öküz* tarihi lehçelerde ve çağdaş lehçelerde görülür (Clauson 1972: 120; Leksika, 439; Hauenschild 2003: 170 vd.).

Beyitte *uç inçek, öküz* birlikte kullanılmış böylece türü gösteren *sığır* anlamındaki kelime ile türün dişisini ve erkeğini gösteren *inek* ve *öküz* kelimeleri sıralanmıştır. Beyitin birinci dizesinde ise "yabani *sığır*" *kutuz* verilerek aynı türün ehlişi ve yabanisi bütünüyle anılmıştır.

DLT'de *öküz adakı bolgınça buzagu başı bolsa yeg* 'öküz ayağı olacağına buzağı başı olmak daha iyidir' (Atalay I, 59) atasözünde kullanılması kelimenin eskiliğine işaret etmektedir.

6.10. toklu "toklu, altı aylık kuzu" (1)

tirildi bir ança yorıdı bu yaŋg
böri toklu birle kıozı boldı teŋg 3096

Karahanlı Türkçesi metinlerinde ve Kıpçak metinlerinde, Çağataycada görülen kelime, çağdaş lehçelerde de görülür (Clauson 1972: 469; Leksika, 433; Hauenschild 2003: 217; Hauenschild, 2006, 129). Kelime, *Divan*'da "altı aylık kuzu" olarak bulunur (Atalay I, 106, 431). Kâşgarlı Arapçasını *cada* olarak vermiştir (D-K III, 195; DLT 217).

Kelimenin kökeni ile ilgili çeşitli görüşler öne sürülmüştür. Brockelmann'ın *toguglı* > *toglı* açıklamasını, Doerfer, *toguglı*, *toklı* olamaz diyerek kabul etmez (Hauenschild 2003: 217). Eren, *tog*- "doğmak" kökünden geldiği görüşünün yanlış olduğunu söyleyerek *Divan*'daki *tok* "saçsız, boynuzsuz" kelimesi ile bağlantısı olup olmadığını bilmediğini belirtir. Ancak bu açıklama için de *toklug* biçiminin olması gerektiğini kabul eder (1999: 410).

6.11. *erkeç* "erkeç, genç teke" (1)

bular ol sürüg koyka erkeç sanı

koyuğ başlasa sürse yolça köni 4353

Uygur ve Karahanlı metinlerinden başlayarak Kıpçak ve Anadolu metinlerinde tanıklanan kelime, çağdaş lehçelerde de görülür (Clauson 1972: 223; Leksika, 428; Hauenschild 2003: 44 vd.)

Divan'ın Atalay çevirisinde *erkeç*, "genç teke" olarak verilmiştir (Atalay I, 95). Kâşgarlı Arapçasını *tays* olarak vermiştir (D-K III, 24; DLT 60). *Divan*'daki "*Erkeç eti em bolur eçkü eti yel bolur*" atasözünü Atalay "erkeç eti ilaç olur, keçi eti yel olur" biçiminde açıklar.

Eren, Orta Türkçede *erkeç* 'erkek keçi', Eski Kıpçakçada *erkeç* (veya *irkeç*) 'enenmiş keçi' (ve 'enenmiş koç') olarak kullanıldığını kaydeder (Eren 1999: 137).

7. Sinekler, böcekler

7.1. *çağan* "akrep, çıyan" (4)

çağan teg tikerler çibun teg sorarlar

köpek teg ürerler kayusın urayı 6601 (6379)

Uygur, Karahanlı, Harezmi, Kıpçak, Çağatay, Osmanlı metinlerinde görülür. Çağdaş lehçelerden Türkiye Türkçesi, Türkmençe, Tatarca, Başkurtça, Nogayca, Karakalpakça, Kazakça ve Yeni Uygurcada görülür (Clauson 1972: 403; Leksika, 184; Hauenschild 2003: 79-80).

çağan, KB'de iki kullanımda (140, 4889) "akrep burcu" anlamındadır: kör arslan bile koşnu buğday başı / basa ülgü boldı *çağan* ya işi 140. DLT'de "akrep" anlamı ile görülür, "burç" anlamında kullanımını gösteren tanık yoktur (Atalay I, 409; Atalay III 367).

7.2. *kırt* "kurt, solucan" (4)

kamug neñgi kördüm öz ügrün yorır

kişi yılkı kuş kırt öz ügrin bilir 4196 (5842, 5844, 6559)

Runik harfli metinlerden başlayarak tarihi lehçelerde ve çağdaş lehçelerde görülür (Clauson 1972: 648; Leksika, 182; Hauenschild 2003: 154). Yırtıcı, memeli hayvan anlamı DLT'de Oğuzca olarak verilir : "Oğuzlar böriye kurt derler" (Atalay I, 342).

7.3. *çibun* “sinek” (3)

çibun boldı düşman yañganğa beğük

ısırsa yañganıñ suçıtur keđ ök 3399 (5215, 6601)

Uygur; Karahanlı, Çağatay Türkçesi metinlerinde, görülen kelime çağdaş lehçelerde Türkiye Türkçesi, Türkmençe, Kumukça, Tatarca, Kazakça, Kırgızca, Altayca, Tuva Türkçesinde, Özbekçede, Yeni Uygurcada görülür (Leksika, 186; Hauenschild 2006: 81). Clauson, *siñeke* gönderir (1972: 397). DLT’de *çibun* kelimesi görülmez (Atalay IV; D-K III; Hauenschild 2003).

7.4. *koñguz* “böcek” (1)

yılan kırt *koşuz* yimi öz igdileyü

bu ni’met bile men negüke igditim 6559

Orhon Türkçesi, Uygurca, Karahanlı, Kıpçak, Çağatay Türkçelerinde görülen kelime, çağdaş lehçelerden Kumukça, Tatarca, Kazakça, Altayca, Özbekçe, Yeni Uygurca, Hakasça, Yakutça ve Çuvaşçada görülür (Clauson 1972: 641; Leksika, 187; Hauenschild 2003: 137 vd.).

8. Sürüngenler

8.1. *yılan* “yılan” (8)

isiz işke yakma sañga kılğa kor

isizlik *yılan* ol sini tikge kör 1297 (1515, 4175, 5421, 5842, 5844, 6379, 6559)

Uygur, Karahanlı Türkçesi metinlerinden itibaren bütün tarihi yazı dillerinde ve çağdaş lehçelerde görülür (Clauson 1972: 930 vd.; Leksika, 180; Hauenschild 2003: 242 vd.).

8.2. *yil* “ejderha, cin” (4)

tüşün ol bu dünya keligli keçer

yigen *yil* büke teg yir erken açar 1202 (4361, 4362, 6388)

DLT’de “cin; cin çarpması” olarak görülür (Atalay III, 144, 163). Hauenschild, kelimeyi hayvan adı olarak çalışmasına almamıştır (2003). Arat çevirisinde “ejderha” karşılığı verildiği için İndekste bu anlam yer almıştır. KB’deki dört kullanımdan ikisi *yil yek* (4361, 4362), ikisi de *yil büke* (1202, 6388) takımları içerisinde. *yil büke* kullanımlarında “ejderha” anlamı varken *yil yek* kullanımlarında “cin, şeytan” anlamı görülür. *büke* ile görülen iki kullanım dolayısıyla kelime hayvan adları içerisinde değerlendirilmiştir.

8.3. *büke ~ böke* “ejderha, büyük yılan” (3)

tüşün ol bu dünya keligli keçer

yigen *yil büke* teg yir erken açar 1202 (2354, 6388)

Clauson, *böke* kelimesinin tarihi lehçelerde Köktürk, Karahanlı ve Çağatay metinlerinde görüldüğünü, çağdaş lehçelerde ise Radloff'a dayanarak kuzey doğu lehçelerinde, Kırgızcada, Tarançı lehçesinde görüldüğünü kaydeder (1972: 324). Leksika'da Karahanlı ve Uyгур metinlerinde görüldüğü belirtilir, çağdaş lehçelere ilişkin bilgi verilmez (180). Hauenschild, Köli Çor'daki tanıktan sonra DLT'deki "yetti başlıg yel büke" tanığını vererek kelime ile ilgili *yıl*, *nag* gibi diğer kelimeleri de inceler, KB'deki kullanımları göstermez (2003: 78-79).

1202, 6388 beyitlerde *büke*, yıl ile *yıl büke* olarak geçmektedir. 2354. beyitte kelime yalnız olarak kullanılır. KB İndeksinde 2354. beyitte geçen *büke* de Arat'ın metni ve çevirisi doğrultusunda "ejderha, büyük yılan" maddesinin içerisinde verilmiştir. Clauson, *böke* olarak okuyup esas anlamı "büyük yılan" olan kelimenin mecazen kullanıldığını belirtmiştir (1972: 324).

Arat metninde *büke* ve *böke* iki ayrı kelime olarak değerlendirilmiştir. Metne göre hazırlanan İndekeste de iki ayrı kelime yer alır: *büke* "ejderha, büyük yılan", *böke* "pehlivan". Clauson, *böke* ve *bükeyi* bir saymıştır: "büyük yılan". Bu beyitteki kelimeyi de "cengaver, savaşçı" olarak değerlendirmiştir. Dankoff çevirisinde bu beyitteki *sözi* okuyuşu yerine *süsi* okuyuşunu tercih etmiş ve beyiti "The army of an alert prince has a dragon as its guide, it is mounted on lions, with swords as wips." olarak çevirmiştir (1983: 262, 117). *Bükeyi* "ejderha" anlamı ile değerlendirmiştir.

Eğer Arat'ın *böke* olarak okuduğu kelimeler de aynı kelime ise "büyük yılan, ejderha" anlamındaki kelimenin kullanım sayısı artacaktır. İndekeste iki kelimenin birleştirilmesi gerekecektir.

9. Balık

***balık* "balık" (1) 5366;**

uçuglı yoriğlı suv içre *balık*

kutulmaz seninğdin aya sarı kılık 5366

balık kelimesi, Uygurcadan başlayarak tarihi metinlerde tespit edilir, çağdaş lehçelerde de kullanılır (Clauson 1972: 335; Leksika, 177; Hauenschild 2003: 52 vd.). KB'de sadece tür adı olarak *balık* kelimesi görülür. KB'de balık adları görülmez. İki kullanımda "balık burcu" (66,141) anlamındadır: yaşıq yandı bolğay yana ornınga / balık kuğrukındın kozi burnınga 66

10. Sonuç

Bu çalışmada *Kutadgu Bilig*'de tespit edilen 93 hayvan adını genel başlıklar altında değerlendirdiğimizde, en çok kuş adı ile karşılaşılmalıdır¹². Kuş genel adının dışında, 32 kuş adının farklı sıklıklarla kullanıldığı görülür. 32 kuş adı 46 kez kullanılmıştır.

Kuşlardan sonra çeşitlilik bakımından *binek hayvanları* ve *yük hayvanları* sıralamaya girer. Bu öbekte 20 hayvan adı bulunur. 20 hayvan adının toplam kullanım sayısı 80'dir.

Bunun ardından ad çeşitliliği bakımında sıralamada *av* ve *yaban hayvanları* ile *ehli hayvanlar* gelmektedir. Her iki grupta da 11'er hayvan adı görülür. Ancak ehli hayvan adlarının kullanım sıklığı yüksektir. *Av* ve *yaban hayvanları* 24 kez kullanılmış, *ehli hayvan* adları ise 55 kez kullanılmıştır.

Vahşi hayvan adlarında 8 ad görülür. Bu adların kullanım sayılarına bakıldığında 37 kullanım vardır.

Vahşi hayvan adlarındaki çeşitlilikten sonra sıralamada *sinek* ve *böcek* adları görülür. Bu nitelikte 4 ad vardır. Bu adların kullanım sayısı 12'dir.

Kürk hayvanları ve *sürüngenler*de 3'er ad vardır. Kullanım sayıları bakımından *sürüngen* adları 15 kullanım, *kürk hayvanları*nda 8 kullanım görülür.

Balık tür adı da 1 kez kullanılmıştır.

Kullanım sıklığı bakımından değerlendirildiğinde *binek hayvanları* ve *yük hayvanları* en çok adı geçen hayvanlardır (80), *ehli hayvan* adları ise ikinci sırayı alır (55), *kuş* adları ise üçüncü sırada gelir (46). Bu kullanımlar, Karahanlı toplum hayatı, yaşayışı hakkında bir çerçeve oluşmasına katkıda bulunacak özelliktedir.

Kutadgu Bilig'deki hayvan adları birçok yönden bize yeni bilgiler getirebilecek niteliktedir. Kelimeleri izlemek, bize *Kutadgu Bilig*'in dolayısıyla Karahanlı Türkçesi yazı dilinin dayandığı dilin hangi ağızlar, lehçeler üzerine kurulduğuna ilişkin fikir verebilir. Yazı dilleri, başlangıçta tek bir ağız, kültürel ve siyasi bakımdan en güçlü ağız üzerine kurulurken giderek diğer ağızların özelliklerinin, sözvarlıklarının ölçünlü dile girdiği bilinmektedir. *Kutadgu Bilig*'in sözvarlığının değişik yönlerden incelenmesi de yazı dilinin değerlendirilmesine katkıda bulunacaktır.

Kutadgu Bilig'de geçen hayvan adlarının tarihi ve çağdaş lehçelerde atasözleri ve deyimlerde kullanımının tespiti, bu kelimelerin temel sözvarlığındaki yerlerini belirlemek açısından yararlı olacaktır.

Türkçenin tarihi sözvarlığı ile çağdaş sözvarlığının karşılaştırılması kültürel bağın izlenmesi bakımından da önem taşır.

¹²

Buran'ın Yunus Emre'deki hayvan adları ile ilgili çalışmasında da en çok kullanılan hayvan adları uçan hayvanların adları olarak tespit edilmiştir (1992: 170). Verilen listeden *pervane*, *sinek*, *arı* çıkarıldığında uçan hayvanların çoğunluğunu kuşlar oluşturmaktadır.

Kaynaklar

- Ahter-i Kebir (1310), *Sahife-i Osmaniyye Şirketi, Matba'a-i Amire, İstanbul.*
- AKALIN, L. Sami (1993), *Türk Folklorunda Kuşlar*, Kültür Bakanlığı, Ankara.
- ARAT, R. Rahmeti (1947), *Kutadgu Bilig I Metin*, Türk Dil Kurumu, İstanbul.
- (1985), *Kutadgu Bilig II Çeviri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- (1979), *Kutadgu Bilig III İndeks* (neşre hazırlayanlar: Kemal Eraslan, Osman F. Sertkaya, Nuri Yüce), Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, İstanbul.
- (1987), *Vekayi Babur'un Hatıratı I-II, 2. Baskı*, Türk Tarih Kurumu, Ankara.
- ATA, Aysu (2004), *Türkçe İlk Kur'an Tercümesi* (Rylands Nüshası) Karahanlı Türkçesi (Giriş-Metin-Notlar-Dizin), Türk Dil Kurumu, Ankara.
- ATALAY I, Atalay, Besim (1985), *Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi I*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- II, Atalay, Besim (1986), *Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu, Ankara.
- III, Atalay, Besim (1986), *Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu, Ankara:.
- IV, Atalay, Besim (1986), *Divanü Lugat-it- Türk Tercümesi II*, Türk Dil Kurumu, Ankara:.
- BARUTÇU-ÖZÖNDER, F. Sema (1996), *Ali Şir Nevayi Muhakemetü'l-Lugateyn İki Dilin Muhakemesi*, Ankara: Türk Dil Kurumu.
- BOZKAPLAN, Şerif Ali (1992), "Türkiye Türkçesi Ağızlarında Kuş İsimleri ve Onların Sistematiği", *Türk Dili Araştırmaları Belleten 1987*, 43-79.
- (1999), "Türkiye Türkçesinde Ehli Olmayan Hayvan Adlarının Sistematiği", 3. *Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı 1996*, Türk Dil Kurumu, Ankara, 157-197.
- (2007), "Kutadgu Bilig'deki Hayvan Adları Üzerine Bir İnceleme", *Türkoloji Araştırmaları 2/4 Tunca Kortantamer Özel Sayısı II*, 2. Cilt, 1110-1118.
- BURAN, Ahmet (1992), "Yunus'ta Hayvan Adları ve Fonksiyonları", *Türk Dünyası Araştırmaları S.80*, Ekim 1992, 167-194.
- Burhan-ı Katı (2000), Mütercim Asım Efendi, *Burhan-ı Katı* (Haz. Mürsel Öztürk- Derya Örs), Türk Dil Kurumu Yayınları: 733, Ankara.
- CEYLAN, Ömür (2003), *Kuş Cenneti Şiirimiz- Klasik Türk Şiirinde Kuşlar*, İstanbul.
- CLAUSON, G. (1972), *An Etymological Dictionary of Pre-thirteenth Century Turkish*, Oxford.
- (1997), "Erken Türkçede Yabancı Unsurlar (Çev. Ceval Kaya)", *Türklük Araştırmaları Dergisi C. 8*, 109-118.
- ÇINAR, Ali Abbas (1995) "Divanü Lugatı't-Türk'te At Kültürü, *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atıcılık* (yay. E. Gürsoy-Naskali), İstanbul, 147-156.
- ÇINAR, Ümüt (1999), "Alıcı Kuş Adları Denemesi" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1996*, Ankara, 1999, 15-104.
- ÇORUHLU, Yaşar (2002), *Türk Mitolojisinin Anahatları*, Kabalcalı Yayınevi, İstanbul.
- DANKOFF, Robert (1983), *Wisdom of Royal Glory (Kutadgu Bilig) A Turko-Islamic Mirror for Princes*, The University of Chicago Press, Chicago and London.
- Derleme Sözlüğü* (DS), I-XII (1963-1982), Türk Dil Kurumu Yayınları: 211, Ankara.
- DİVİTÇİOĞLU, Sencer (2001), *Ortaçağ Türk Toplumlari Hakkında*, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul.
- D-K I, II, III (1982, 1984, 1985), Dankoff, R.- Kelly, J. , *Mahmud al-Kaşgari, Compendium of the Turkic Dialects (Divan Lugat at-Turk)*, Harvard University, Washington.
- DLT, Kaşgarlı Mahmud, *Divanü Lugatı't-Türk Tıpkıbasım*, Kültür Bakanlığı, Ankara, 1990.
- DOERFER, Gerhard (TMEN), *Türkische und Mongolische Elemente im Neupersischen I- IV* , 1963-1975, Wiesbaden.
- DTS (1969), *Drevnetjurkskiy Slovar* (Nadalyaev V. M. vd.), Akademia Nauk SSR, Leningrad.
- ERDAL, Marcel (1991), *Old Turkic Word Formation I- II*, Harrassowitz, Wiesbaden.
- EREN, Hasan (1999), *Türk Dilinin Etimolojik Sözlüğü*, 1. Baskı, Ankara.

- ERSOYLU, Halil (1981), "Türk Dünyasının Düşünce, Dil ve Edebiyatındaki Bazı Kuşlar", *Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi* C.2, S. 11, Nisan 1981, 76-125.
- ESİN, Emel (2006), *Türklerde Maddi Kültürün Oluşumu*, İstanbul.
- HAUSENSCHILD, Ingeborg (2003), *Die Tierbezeichnungen bei Mahmud al-Kaschgari Eine Untersuchung aus sprach und kulturhistorischer Sicht*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- (2006), *Botanica und Zoologica im Babur-name Eine lexikologische und kulturhistorische Untersuchung*, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- KB Kutadgu Bilig, bkz. Arat
- LAUT, Jens Peter (2002), "Die Zehn Gebote auf Alttürkisch: betrachtungen zur Dasakarmapathavadanamala", *Studies on the Inner Asians Languages XVII*, Osaka, 61-76.
- Lehçetü'l-Lugat (1999), *Şeyhülislam Memed Esad, Lehçetü'l-Lugat* (Yayına hazırlayan: Ahmet Kırkkılıç), Türk Dil Kurumu Yayınları: 732, Ankara.
- Leksika (1997), *Sravnite'Ino-istoričeskaya Grammatika Tyurskih Yazıko Leksika* (Redaktor E.R. Tenişev), Rossiyskaya Akademiya Nauk İnstitut Yazıkoznaniya, Moskva.
- MENİNSKİ, Franciscus a Mesgnien (2000) *Thesaurus Linguarum Orientalium Turcicae Arabicae Persicae Lexicon I, II, III*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi: 27, İstanbul.
- ÖZÇELİK, Sadettin (2005), *Dede Korkut Araştırmalar, Notlar / Dizin / Metin*, Ankara.
- RÄSÄNEN, Martti (1969), *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türsprachen*, Lexica Societatis Fenno-Ugricae XVIIa, Helsinki.
- ROSS, E. Denisson (1994), *Kuş İsimlerinin Doğu Türkçesi, Mançuca ve Çince Sözlüğü* (Çev. Emine Gürsoy-Naskali), Türk Dil Kurumu Yayınları: 605, Ankara.
- RÖHRBORN, (1991), *Xuanzangs Leben Und Werk Die alttürkische Xuanzang-Biographie VII*, Wiesbaden.
- SERTKAYA, O.Fikri (1986), "Maitrisimit Nom Bitig I", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1982-1983*, Ankara, 1986, 253-271(261-265).
- (1995), "Eski Türk Kültüründe At", *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* (yay. E. Gürsoy-Naskali), İstanbul, 25-30.
- SEVİM, Ali (1993), "Çağrı Bey" maddesi, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* C. 8, 183-186.
- ŞÇERBAK (1995), "AT kelimesi Üzerine Bazı Düşünceler" *Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık* (yay. E. Gürsoy-Naskali), İstanbul, 31-33.
- ŞEMSEDDİN SAMİ (1317), *Kamus-ı Türki* Birinci Cild, İkinci Cild, İkdam Matbaası, Dersaadet.
- Şor S (1995), N.N. Kurpeşko Tannagaşeva / Ş. Haluk Akalın, *Şor Sözlüğü*, Türkoloji Araştırmaları, Adana.
- Tarama Sözlüğü I, II, III, IV, V, VI* (1963- 1972), Türk Dil Kurumu Yayınları: 212, Ankara.
- TEKİN, Talat (1978), "Ön Türkçede Ünsüz Yitimi" *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten 1977*, 35-51.
- (1989), XI. Yüzyıl Türk Şiiri Divanü Lugatı't-Türk'teki Manzum Parçalar, Türk Dil Kurumu Yayınları: 541, Ankara.
- (1994), *Tunyukuk*, Ankara.
- (2004), *İrk Bitig Eski Uygurca Fal Kitabı*, Ankara.
- TEZCAN, Semih (1981), "Kutadgu Bilig Dizini Üzerine", *Belleten* C. XLV/2, Nisan 1981, S. 178, 23-78.
- (1994), *Süheyl ü Nevbahar Üzerine Notlar*, Simurg, Ankara.
- (2001), *Dede Korkut Oğuznameleri Üzerine Notlar*, Yapı Kredi Yayınları: 1457, İstanbul.
- TMEN bkz. Doerfer
- TURAN, Osman (1979); "Süleyman Şah I" maddesi, *İslam Ansiklopedisi* C. 11, 1979, 201-219.
- Türkçe Sözlük I, II* (1998), Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.
- Türkçe Sözlük* (2005), Türk Dil Kurumu Yayınları: 549, Ankara.